

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
з дисципліни «ВСТУП ДО МОВОЗНАВСТВА»
(для здобувачів вищої освіти спеціальності 035 Філологія, спеціалізації
035.041 «Германські мови та літератури (переклад включно),
перша – англійська»)
(Електронне видання)

ЗАТВЕРДЖЕНО
на засіданні кафедри
Германо-романської філології та перекладу
Протокол № 6 від 28.01.2021 р.

Сєвєродонецьк 2021

УДК 81(076)

Конспект лекцій з дисципліни «Вступ до мовознавства» (для здобувачів вищої освіти спеціальності 035 Філологія, спеціалізації 035.041 «Германські мови та літератури (переклад включно), перша – англійська» (Електронне видання)) / Уклад.: М.М. Літвінова. – Сєверодонецьк: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. – 60 с.

Конспект лекцій призначений для використання у процесі вивчення дисципліни «Вступ до мовознавства» здобувачами вищої освіти всіх форм навчання, ступеня «бакалавр». Навчальне видання містить інформацію щодо переліку тем курсу, вивчення яких передбачене робочою програмою навчальної дисципліни, основні положення теоретичного матеріалу, контрольні питання, завдання для самостійної роботи, види та методи поточного і підсумкового контролю знань, список рекомендованої літератури. Методичні матеріали розраховані на здобувачів вищої освіти.

Укладач: М.М. Літвінова, к.філол.н., доц.

Рецензенти: О.І. Козьменко, к.пед.н., доц., в.о. директора
Навчально-наукового інституту міжнародних відносин

І.Я. Глуховцева, к.філол.н., доц. кафедри української філології та журналістики

ВСТУП

Курс знайомить з основними лінгвістичними поняттями і термінами, формує розуміння сутності мови як суспільного явища, знакової системи; розглядає походження, закономірності розвитку і функціонування мови; рівні мови, їх одиниці та зв'язки між ними; основні проблеми мовознавства; методи лінгвістичних досліджень, що забезпечує теоретичний фундамент лінгвістичної підготовки здобувачів вищої освіти.

Після завершення курсу здобувачі мають знати основні теоретичні положення мовознавчої науки та визначення основних термінів (знак, мислення, мова\мовлення, структура\система мови, мовні рівні, синхронія\діахронія тощо); вміти оперувати основними лінгвістичними поняттями і термінами, застосовувати основні положення курсу під час з'ясування мовних питань.

Метою лекційних занять за дисципліною є забезпечення достатнього рівня знань з основних питань мовознавства, необхідних для вивчення теоретичних та практичних курсів з дисциплін філологічної підготовки.

Метою самостійної роботи здобувачів вищої освіти за дисципліною є закріплення та розширення теоретичних знань; формування вмінь використовувати фахову літературу (включаючи пошук, опрацювання та аналіз інформації з різних джерел); розвиток пізнавальних здібностей (здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу).

Семестровий контроль з дисципліни проводиться відповідно до навчального плану у вигляді усного іспиту в терміни, встановлені графіком навчального процесу та в обсязі навчального матеріалу, визначеному робочою програмою навчальної дисципліни. Поточний контроль засвоєння навчального матеріалу з дисципліни проводиться на практичних заняттях у формі усного опитування, тестування.

На лекціях застосовується пояснювально-ілюстративний (інформаційно-рецептивний) метод з візуальним супроводженням навчального процесу (комп'ютерних презентацій).

Лекція 1

- 1. Предмет, завдання, значення мовознавства.**
- 2. Напрями мовознавства. Зв'язок мовознавства з іншими науками.**
- 3. Природа і сутність людської мови. Мова як суспільне явище.**

1. Предмет, завдання, значення мовознавства.

Навчальна дисципліна «Вступ до мовознавства» займає важливе місце в системі лінгвістичної освіти студентів філологічних спеціальностей. Курс охоплює такі основні проблеми: 1) природа і сутність мови; 2) структура мови; 3) походження мови та закономірності розвитку мов; 4) виникнення й розвиток письма; 5) класифікація мов за походженням і за будовою; 6) шляхи й методи вивчення мовного матеріалу; 7 зв'язок мовознавства з іншими науками.

Мовознавство, або лінгвістика – наука про сутність, будову, функціонування і розвиток мови. У Давній Індії лінгвістичні дослідження сформувалися на основі аналізу і опису древніх гімнів («Веди»), що були написані санскритом. Мовознавці вперше здійснили спробу класифікувати звуки за фізіологічним принципом, відкрили морфологічний закон словоформи як структури, розробили теоретичне підґрунтя лексико-морфологічного принципу класифікації слів на частини мови, виділивши імена і дієслова. Найвідомішим представником індійської філологічної школи вважають Паніні, який склав першу нормативну граматику санскриту «Восьмикнижжя» у IV столітті до н. е.

Підвалини сучасної лінгвістики були закладені у Давній Греції. Давньогрецьке мовознавство у першому періоді (V– III століття до н. е.) характеризують як загальнофілософське, а в другому (III століття до н. е. – IV століття н. е.) як послідовно мовознавче. У лінгвістиці були розвинуті фонетика, морфологія, синтаксис і стилістика. Виникнення мовознавства зумовили практичні потреби: навчання грамоти, оволодіння культурою усного та писемного мовлення, вивчення іноземних мов.

Граматичні терміни античної Греції дійшли до нас трансформованими через праці Доната «Граматика» і Прісціана «Граматичне вчення». Давньоримські мовознавці зазнали впливу давньогрецької філософії, отже працювали над уточненням, систематизацією, розгортанням теоретичних засад стоїків та александрійців на матеріалі латинської мови.

Арабська філологічна школа багато запозичила від давньоіндійської, проте менше приділяла уваги граматиці та фонетиці і більше лексикології. Лексикографічна праця Махмуда аль Кашгарі «Диван турецьких мов» (11 століття) є багатомовним словником близькосхідних мов.

Предметом мовознавства є мова в усіх її виявах та аспектах. Мова – система фонетичних, лексичних, граматичних засобів, яка розвивається і забезпечує потреби людини у спілкуванні та пізнанні.

Основні завдання мовознавства: розв'язання проблеми походження мови; з'ясування проблеми природи та суті мови; осмислення проблеми

співвідношення мови та мислення; аналіз причин різноманітності мов та відображення в мові «картини світу»; усвідомлення механізму дії мови; виявлення механізму впливу мови на мислення та поведінку людини; вивчення внутрішньої структури мови та особливостей мовних одиниць.

Практичне значення мовознавства: створення писемності для безписемних мов, словників, підручників і посібників для вивчення мови, передачі слів, систем письма для сліпих, дешифрування невідомих писемностей, стандартизація науково-технічної термінології.

2. Напрями мовознавства. Зв'язок мовознавства з іншими науками.

Конкретне мовознавство вивчає окремі мови, наприклад, українську, англійську або групу споріднених мов – слов'янські, германські, романські. Загальне мовознавство вивчає загальні особливості мови абстраговано від конкретних мов: суть мови, її природа, походження, закони розвитку, зв'язок із мисленням, культурою, структура й закономірності функціонування. Загальне мовознавство створює лінгвістичну теорію і є теоретичним.

Прикладне мовознавство вивчає застосування мовознавчої теорії на практиці: у викладанні рідної та іноземної мов, у практиці перекладу, при створенні алфавітів для безписемних мов, для удосконалення правопису, для уніфікування термінології, анотування й реферування інформації.

Серед напрямів мовознавства виокремлюють порівняльно-історичне, типологічне мовознавство, ареальну лінгвістику, соціолінгвістику, етнолінгвістику, психолінгвістику, когнітивну лінгвістику, функціональну лінгвістику. Порівняльно-історичне мовознавство – напрям лінгвістики, який за допомогою порівняльно-історичного методу досліджує споріднені мови. Основними завданнями цього напрямку є встановлення спорідненості мов, знаходження системи доказів на її підтвердження, а також з'ясування того, як і в якій мірі факт спорідненості мов розкриває історію та специфіку кожної.

Типологічне мовознавство – напрям лінгвістики, що досліджує ступінь структурної близькості або розбіжності мов незалежно від наявності чи відсутності генетичних зв'язків між ними (на основі подібності й відмінності не в самому мовному матеріалі, а в принципах його організації).

Ареальна лінгвістика – напрям мовознавства, що досліджує просторове поширення та взаємодію мов і діалектів. Основними поняттями ареальної лінгвістики є мовний або діалектний ареал, тобто межі поширення певних мовних явищ та їх сукупностей, ізоглоса (лінія на географічній карті, що обмежує територіальне поширення мовного факту) та мовний союз – ареальна спільність мов, які набули спільні риси внаслідок взаємодії завдяки географічній близькості, і можуть бути як спорідненими, так і неспорідненими.

На стику соціології і мовознавства виникла соціолінгвістика – наука, яка вивчає соціальну природу мови, її суспільні функції, вплив соціальних чинників на мову і роль мови в суспільному житті. Зв'язок мовознавства з етнографією зумовив виникнення окремої науки – етнолінгвістики, яка

вивчає мову в її стосунках до культури, а також взаємодію мовних, етнокультурних і етнопсихологічних чинників у функціонуванні й еволюції мови (вплив на структуру мови вірувань, звичаїв, побуту, загалом культури народу).

Взаємопроникнення мовознавства і психології зумовлене тим, що функціонування мови є наскрізь психологічним. У 50-ті роки ХХ ст. на стику мовознавства і психології виникла психолінгвістика – наука, яка вивчає процеси формування і сприйняття мовлення.

Когнітивна лінгвістика – напрям мовознавства, що через аналіз мовних явищ досліджує ментальні процеси, що відбуваються при пізнанні дійсності свідомістю людини, оскільки функціонування мови розглядається як різновид пізнавальної діяльності.

Функціональна лінгвістика - загальним положенням, згідно з яким мовні форми створюються, регулюються, підпорядковуються вимогам, засвоюються і використовуються заради їх комунікативних функцій. основного принципу – розуміння мови як цілеспрямованої системи засобів вираження (цільове призначення мови)

Мова є першоелементом літератури, її будівельним матеріалом. Тому мовознавство настільки тісно переплетене з літературознавством, що вони об'єднані в одну комплексну науку – філологію. Філологія – сукупність мовознавства, літературознавства, фольклористики, текстології, джерелознавства, риторики, палеографії (історико-філологічна дисципліна, об'єктом дослідження якої є історія письма), які вивчають духовну культуру певного народу чи цивілізації через мовний і стилістичний аналіз літературних та інших пам'яток. З мовознавством і літературознавством тісно пов'язана герменевтика – учення про принципи інтерпретації, розуміння текстів.

Із природничих наук мовознавство пов'язане з біологією, анатомією, фізіологією, психологією, медициною, географією, фізикою, математикою, кібернетикою, інформатикою. Анатомічні знання потрібні мовознавцям для вивчення будови і функціонування мовного апарату людини, а без знань фізіології (робота мозку, нервової системи) неможливо пояснити не тільки творення і сприйняття звуків, а взагалі породження і сприйняття мовлення.

Семіотика – наука про загальні властивості знаків і знакових систем – спирається на багато ідей і результатів мовознавства, а мовознавству дає нові погляди на мову й методи її дослідження.

3. Типологічна класифікація мов.

Уперше типологічну класифікацію мов розробили й обґрунтували німецькі мовознавці Фрідріх і Август Шлегель. Фрідріх Шлегель (1772–1829) в 1808 р. опублікував працю «Про мову і мудрість індійців», у якій виділив дві групи мов: флективні (які мають флексії) і нефлективні (які не мають флексій). Його брат Август Шлегель доопрацював цю класифікацію і виділив три групи мов: аморфні (мови без афіксів), афіксальні та флективні. Він також поділив усі мови на більш ранні (синтетичні) й пізніші (аналітичні). Узявши за основу класифікацію А. Шлегеля, В. Гумбольдт

поділив усі мови на чотири типи: ізолюючі (кореневі), аглютинативні, інкорпоруючі і флективні. Ця класифікація не втратила своєї цінності до нашого часу.

Ізолятивні (кореневі) мови – мови, які не мають афіксів і граматичні значення виражають способом прилягання одних слів до інших або за допомогою службових слів. У цих мовах немає різниці між коренем і словом. Слово не відмінюється, тому не має в собі жодних показників свого синтаксичного зв'язку з іншими словами в реченні. Основний синтаксичний спосіб зв'язку – прилягання. Зразками цього типу мов є в'єтнамська, тибетська, бірманська, малайська, китайська мова та ін.

Аглютинативні мови – мови, в яких граматичні значення виражаються особливими афіксами – приклеюками. Афікси-приклеюки позначають час, особу, число, спосіб, відмінок та інші граматичні значення. Кожен із афіксів-приклеюків має тільки одне визначене значення. До аглютинативних мов належать тюркські, фіно-угорські, ескімоська, грузинська, японська, корейська, суахілі.

Інкорпоративні, або полісинтетичні мови – мови, в яких різні частини висловлення у вигляді аморфних слів-основ (коренів) об'єднані в єдині складні комплекси, сукупність яких оформляється службовими елементами. Речення в цих мовах нагадують складні слова. До полісинтетичних мов належать чукотська, коряцька і більшість мов корінного населення Північної Америки.

Флективні мови – мови, в яких у вираженні граматичних значень провідну роль відіграє флексія (закінчення). До флективних мов належать індоєвропейські та семіто-хамітські. У флективних мовах закінчення є багатозначним (у слові *стола* закінчення – *а* має три значення: чоловічий рід, однина, родовий відмінок), не стандартним (значення родового відмінка можуть виражатися й іншими закінченнями; *вод–и*, *земл–і*, *стол–ів*), приєднується до основи, яка зазвичай без флексії не вживається (*земля*, *чорний*, *звемо*), і органічно зливається з основою, внаслідок чого на стику морфем можуть відбуватися різні зміни (*рука – руці*; *робити – роблю*).

Формальне взаємопроникнення контактуючих морфем, яке призводить до стирання меж між ними, називають фузією (від лат. «сплавлення»). Звідси друга назва флективних мов – фузійні. Флективні (фузійні) мови поділяють на синтетичні та аналітичні. В синтетичних мовах граматичне значення синтезується з лексичним у межах слова (граматичне значення виражається за допомогою флексій і формотворчих афіксів, чергування звуків).

Аналітичні мови характеризуються тенденцією до окремого вираження лексичних і граматичних значень (лексичне значення виражене повнозначними словами, а граматичне – службовими словами, порядком слів, інтонацією).

До синтетичних мов належать українська, російська, білоруська, польська, німецька, санскрит, давньогрецька, латинська та ін. Аналітичними мовами є всі романські, англійська, датська, таджицька, гінді. Із слов'янських до аналітичних належать болгарська та македонська мови. З історичним

розвитком мови може змінюватися її тип. Так, англійська і болгарська мови були синтетичними, а стали аналітичними.

Порівняльно-історичне мовознавство – напрям лінгвістики, який за допомогою порівняльно-історичного методу досліджує споріднені мови. Основними завданнями цього напрямку є встановлення спорідненості мов, знаходження системи доказів на її підтвердження, а також з'ясування того, як і в якій мірі факт спорідненості мов розкриває історію та специфіку кожної.

Лексичний критерій спорідненості мов. Споріднені мови мають багато спільних за походженням слів. Зручність використання лексичного критерію полягає в тому, що він стосується найпомітніших одиниць – слів. Недоліком є те, що за факт спорідненості можна прийняти запозичення.

Основою морфологічного критерія спорідненості мов є віднайдення у словах різних мов спільних словозмінних морфем, які майже ніколи не запозичуються. Тому наявність у словах певних мов матеріально і функціонально тотожних флексій є надійним доказом спорідненості цих мов.

Фонетичний критерій спорідненості мов. Закономірна зміна єдиного успадкованого матеріалу породжує регулярні фонетичні відповідності у споріднених мовах. У споріднених мовах певному звукові за певних умов має відповідати тільки один інший звук. Наприклад, українському [і] за умови його чергування з [о] (кінь – коня) відповідає лише російське [о] (укр. кінь – рос. конь).

4. Природа і сутність людської мови. Мова як суспільне явище.

Мова накопичує досвід поколінь, оскільки є засобом соціалізації та інструментом утворення та регулювання суспільних і міжнаціональних відносин. Мова відображує особливості культури суспільства, яка трансформується через систему соціокультурних, ідеологічних, політичних, економічних уявлень, норм і цінностей, що закріплюють досвід соціального існування людини. Мова є важливим чинником цілісності нації і нормального функціонування держави.

Погляди вчених на природу мови змінювалися залежно від загальних тенденцій розвитку науки, накопиченого лінгвістичного фактичного матеріалу та рівня його інтерпретації. Одні вчені (А.Шлейхер, М. Мюллер) вважали мову явищем біологічним, інші (Г.Штейнталь, В. Гумбольдт, О. Потебня) – явищем психічним. У сучасному мовознавстві домінує думка про мову як суспільне явище. Мова не успадковується і не закладена в біологічній суті людини. Мова також не є явищем психічним, оскільки вона виникала б і розвивалася у кожної людини незалежно від мовленнєвого впливу навколишнього оточення.

До розуміння мови як суспільного явища вчені дійшли у середині XIX ст. Я. Грімм зазначав, що «мова за своїм походженням і розвитком – це людське надбання, витворене цілком природним чином». В. фон Гумбольдт стверджував, що мова розвивається тільки в суспільстві і «людина розуміє себе настільки, наскільки досвідом установлено, що її слова зрозумілі й іншим».

Контрольні питання:

1. Чому дисципліна «Вступ до мовознавства» є важливою складовою філологічної підготовки майбутніх перекладачів?
2. Які основні проблеми мовознавства охоплює курс?
3. Більшість мовознавців стверджують, що підвалини сучасної лінгвістики були закладені у Давній Греції. Обґрунтуйте цю думку.
4. Які мови відносяться до аналітичних?
5. На основі яких критеріїв визначають спорідненість мов?
6. Розкрийте зв'язок мовознавства з герменевтикою.
7. Поясніть значущість мови як здобутку людства.
8. Наведіть приклади практичного застосування результатів лінгвістичних досліджень.

Завдання для самостійної роботи:

1. Ідеї Александрійської лінгвістичної школи повною мірою відбилися у роботах Аполлонія Дискола. Підготуйте повідомлення про граматичне вчення цього александрійського вченого.
2. В «Мистецтві граматики» Діонісія Фракійського вперше визначені базові лінгвістичні поняття. Підготуйте повідомлення про наукову діяльність Діонісія Фракійського.
3. Серед п'яти арабських граматичних шкіл головними вважаються куфійська та басрійська школи. Розкажіть про відомих представників цих філологічних шкіл.
4. Узявши за основу класифікацію А. Шлегеля, В. Гумбольдт здійснив вичерпну типологічну класифікацію мов. Підготуйте повідомлення про наукові праці відомого вченого.

Література:

1. Дорошенко С. І. Загальне мовознавство : навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / С. І. Дорошенко; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Київ: Центр навч. л-ри, 2006. – 283 с.
2. Карпенко Ю. В. Вступ до мовознавства: Підручник / Ю. В. Карпенко – К. : Видавничий центр «Академія», 2006. – 336 с.
3. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства / М. П. Кочерган – К. : Видавничий центр «Академія», 2001. – 368 с.
4. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти/ М. П. Кочерган – К.: Видавничий центр «Академія», 2006. – 463 с.
5. Левицький А. Е. Вступ до мовознавства: Навчальний посібник / А. Е. Левицький, А. В. Сингаївська, Л. Л. Славова – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 104 с.

Лекція 2

- 1. Походження мови. Еволюція мов.**
- 2. Мова і мислення.**
- 3. Мова і мовлення.**
- 4. Мова як знакова система.**

5. Система і структура мови.

1. Походження мови. Еволюція мов.

Проблема походження мови є дуже складною. Представники школи Платона вважали, що назви предметам даються не довільно, а відповідно до їх природи, що свідчить про природний характер мови і біологічну зумовленість її виникнення. Представники школи Демокріта стверджували, що назви не пов'язані з природою речей і тому встановлюються за умовною домовленістю.

У XVII – XIX ст. з'явилося кілька гіпотез походження мови – звуконаслідувальна, звукосимволічна, вигукова, соціального договору, трудових вигуків, жестів та ін. Звуконаслідувальна гіпотеза. Мова виникла випадково шляхом наслідування людиною звуків природи, тому існування суспільства для її виникнення не є обов'язковим.

Звукосимволічна гіпотеза є близькою до звуконаслідувальної. Звуками людина передає свої враження про навколишній світ. Ще давній мислитель Аврелій Августин (354– 430) говорив, що слово теї «мед» приємне для слуху, а асег «гострий» – неприємне. Підтримували цю гіпотезу німецькі вчені Готфрід Вільгельм Лейбніц (1646-1716), В. Гумбольдт, Якоб Грімм (1735-1868), Гейман Штейнталь (1823-1899), український мовознавець Олександр Потебня (1835-1891), швейцарський мовознавець Шарль Баллі (1865-1947). Дослідження 80-х років XX ст. свідчать на користь того, що власне звукосимволізм відіграв велику роль у виникненні мови.

Вигукова гіпотеза (емоційна). Предмети навколишнього світу викликали в людини певні почуття, і вона мимоволі вимовляла звуки, які й стали першими словами. Започаткували цю теорію епікурейці Давньої Греції (IV – III ст. до н.е.), які вважали, що виникнення мов зумовлене природною потребою людини виражати звуками свій душевний стан.

Гіпотеза соціального договору. Її основоположником вважають Діодора Сицилійського (90 – 21 рр. до н.е.). Ця гіпотеза пов'язана з ученням Демокріта й Аристотеля про назви за домовленістю. Гіпотезу соціального договору можна заперечити: щоб домовитися, необхідно було вже мати мову.

Гіпотеза трудових вигуків. Висунув її німецький філософ Людвіг Нуаре (1829-1889). Інстинктивні вигуки, що супроводжували колективні трудові дії, поступово перетворилися на символи трудових процесів. Інстинктивний вигук, хоч і пов'язаний із працею, є факт біологічний.

Гіпотеза жестів (еволюційна). Її відстоював російський учений Микола Марр (1864-1934). За цією гіпотезою, спочатку виникла мова жестів, а потім на її основі звукова мова. Прибічник вигукової гіпотези німецький учений Вільгельм Вундт (1832-1920) вважав, що з початку існувало дві мови – мова жестів і звуків. За допомогою звуків виражали почуття, а за допомогою жестів – уявлення про предмети.

Гіпотеза походження мови Ф. Енгельса. Послідовник Ч. Дарвіна Ф. Енгельс (1820-1895) свою гіпотезу виклав у дослідженні «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину» (1876). Багато тисячоліть тому в

Південній Азії австралопітеки спочатку використовували звукові сигнали. Думка з часом відривалася від конкретного предмета, з'являлося абстрактне мислення. Праця, мова і думка формувалися одночасно і в єдності. Так з'явилася *Homo sapiens* (людина розумна).

Теорія моногенезу вчення про походження всіх мов світу від однієї мови пов'язана з ідеями італійського мовознавця Альфредо Тромбетті (1866-1929) про спорідненість деяких сімей мов і правомірність їх об'єднання в макросім'ї, з методом глотохронології американського мовознавця Морріса Сводеша (1909-1967), який довів існування великих макросімей мов і наявність між ними споріднених зв'язків. Нині зроблено перші вдалі спроби об'єднання сімей у макросім'ї. До ностратичної макросім'ї входять індоевропейські, картвельські, уральські, дравідські й алтайські, ескімосько-алеутські мови. Генетична спорідненість цих мов доведена наявністю в них великої кількості споріднених морфем.

Теорія полігенезу пов'язана з ідеєю декількох різних центрів походження людини і відповідно різних мов. Спираючись на мовні та антропологічні свідчення, представники гіпотези полігенезу припускають, що людина (і мова) виникла у Східній Африці (ностратична мовна група) і в Південній Азії (синокавказька мовна група).

Важливими виявами розвитку мови є процеси дивергенції, тобто диференціації, та конвергенції, зближення мов. Характерною рисою епохи первіснообщинного ладу з родо-племінною організацією є дивергенція мови. Єдність первісної мови, за гіпотезою моногенезу, швидко втратилась унаслідок освоєння людьми нових територій і втрати між ними контактів. Це був мовотворчий період, оскільки кількість мов і особливо діалектів безперервно зростала. Процес конвергенції виявився, наприклад, у занепаді відмінювання іменників романських мов. Виникнення мов народностей у результаті інтеграції племінних мов включало елементи конвергенції.

У межах національної мови відбулися процеси консолідації, конвергенції всіх її форм з тенденцією до повної заміни цих форм єдиною літературною мовою в її писемному та усному різновидах. На цьому етапі розвитку мови відбуваються також процеси диференціації, які полягають у виокремленні функціональних стилів у межах однієї літературної мови.

До зовнішніх причин мовних змін належать: а) економічний, політичний і культурний розвиток суспільства – найбільшою мірою виявляється в лексичному й семантичному збагаченні мови; б) розвиток людського мислення призводить до все більшого абстрагування граматичних категорій (заміні двоїнних займенників множинними), досконалішого пізнання дійсності (виникнення значної кількості прийменників і підрядних сполучників у слов'янських мовах); в) соціальне та професійне розшарування суспільства спричинює появу соціально обмежених форм мови (жаргонів, арго), проникнення в літературну мову лексичних і граматичних засобів, які відображають інтереси різних соціальних верств; г) локальне розселення й міграція людей зумовлюють діалектну диференціацію мови, контакти між мовами; г) поява письма, книгодрукування викликала ускладнення

синтаксичних структур (зокрема, виникнення складнопідрядних речень), появу спеціальних мовних засобів, які замінюють жести й міміку, характерні для усного спілкування; д) мовні контакти – взаємодія мов унаслідок спілкування їх носіїв, найпоширенішим наслідком яких є запозичення.

2. Мова і мислення.

Мова як засіб пізнання навколишнього світу тісно пов'язана зі свідомістю – специфічною формою психічного відображення об'єктивної дійсності, яка охоплює також самопізнання, емоційні та вольові процеси. Завдяки мові свідомість однієї людини стає доступною для інших людей. Складовою свідомості є мислення – відображення об'єктивної дійсності людиною в уявленнях, поняттях, судженнях, умовиводах. Свідомість з'явилася, можливо, одночасно з мовою, а допоняттєве мислення зародилося до виникнення мови. Мислення передуює мові не лише у філогенезі (розвитку видів організмів), а і в онтогенезі (індивідуальному розвитку окремого організму) людини. Процеси мислення виявляються в практично-дійовому, наочно-образному та словесно-логічному.

Мова є інструментом мислення, адже вона бере активну участь у формуванні думки, дає змогу передавати результати мислення іншим людям. Мова виражає й інші вияви психічної діяльності людини, зокрема почуття (емоції) та волевиявлення. Мова також впливає на мислення. Американські мовознавці Едуард Сепір (1884–1939) та Бенджамін Уорф (1897–1941) розвинули теорію мовної відносності («гіпотеза Сепіра – Уорфа»). Згідно з нею мислення людини, її розуміння дійсності регламентуються мовою. Різні мови відображають різні картини світу, індивід бачить дійсність не такою, якою вона є, а лише такою, якою її відтворює мова.

3. Мова і мовлення.

Мова – це сукупність і система, обмежений набір типових елементарних знакових одиниць спілкування, абстрагованих від мовного матеріалу, і закони їх сполучуваності; знаковий механізм спілкування.

Мовлення – конкретно застосована мова, засоби спілкування в їх реалізації. До мовлення належать говоріння (мовленнєвий акт) і результати говоріння (текст). Мова – явище загальне, абстрактне; мовлення – конкретне. Мова – явище відносно стабільне, довговічне, загальноприйняте; мовлення – динамічне (рухливе), випадкове й унікальне. Мова – явище психічне, а мовлення – психофізичне. Мовлення – лінійне, мова – нелінійна.

Як мова, так і мовлення – явища соціальні, оскільки основна функція мови – бути засобом спілкування. Індивідуальність мовлення проступає у відборі мовних елементів, синтаксичних конструкцій, у частотності вживання мовних засобів, у мимовільних чи навмисних порушеннях мовних норм. З історичного погляду мовлення первинне, а мова вторинна. З погляду сучасності, навпаки, мовлення твориться з фактів мови: для вираження думки мовець відбирає з мови необхідні мовні одиниці й оформляє їх у фразу за наявними в мові граматичними правилами.

4. Мова як знакова система.

Природна мова займає центральне місце серед знакових систем, оскільки мінімально значущий мовний елемент – слово, а мова – універсальна і складна знакова система.

Всі знаки мають наступні властивості: 1. Двобічність. Кожен знак має дві сторони: а) матеріальна (план вираження) – така, що сприймається органами почуттів; б) зміст знака (план змісту) – те, що цей знак позначає, яку інформацію передає. 2. Відтворюваність – певний знак або набір знаків використовується регулярно для передачі тієї ж інформації. 3. Свідома спрямованість на конкретну мету – передачу інформації. 4. Конвенціональність – ця властивість означає, що в основі будь-якого знака лежить угода, конвенція про те, що цей знак позначає, оскільки найчастіше з форми вираження важко це зрозуміти. 5. Протиставленість іншим знакам в рамках даної знакової системи означає, що багато знаків виявляють своє значення тільки в поєднанні з іншими знаками, наприклад, трикутник, спрямований гострим кутом вгору, поруч з перевернутим трикутником біля ліфта означає рух вгору.

Знак – це певний емпіричний матеріальний об'єкт, який сприймається на чуттєвому рівні і виступає у процесі спілкування і мислення людей представником якогось іншого об'єкта. Знак представляє не тільки об'єкт (предмет, явище, процес, дію), але й окремі властивості об'єктів і відношення між ними. У семіотиці всі знаки поділяють на мовні та позамовні. Позамовні знаки, в свою чергу, поділяються на: знаки-копії (іконічні знаки), знаки-ознаки (знаки-прикмети, знаки-індекси), знаки-символи.

Мовний знак і мовні одиниці. Проблема співвідношення знаків і мовних одиниць існує лише в білатеральній теорії, згідно з якою знак є двосторонньою одиницею. На думку прихильників унілатеральної теорії, знак завжди пов'язаний із значенням, але значення до нього не входить. Знак має тільки план вираження, тоді як значення – факт свідомості, ідеальне відображення явища дійсності.

Найменшою мовною одиницею є фонема. Оскільки вона є односторонньою одиницею (має тільки план вираження і не має значення), її не можна вважати знаком. Морфема є двосторонньою одиницею, тобто має і план вираження, і план змісту. Морфема не може виступати одиницею комунікації самостійно, тому її вважають напівзнаком. Слово – двостороння одиниця, йому притаманні всі знакові функції. Речення не є знаком, оскільки складається із знаків і належить до рівня структур.

Асиметричний дуалізм мовного знака, що виявляється у здатності мовних одиниць мати один план вираження при декількох планах змісту, спричиняє появу полісемантів (багатозначних слів), омонімів та навпаки – один план змісту при декількох планах вираження – синонімів.

Загальні принципи побудови будь-яких знакових систем, а також загальні принципи щодо їх виникнення і функціонування цікавлять семіотику. Чарльз Морріс у 1938 р. видав працю "Основи теорії знаків", що стала першим систематичним викладом семіотики як науки.

5. Система і структура мови.

Система – це єдність однорідних взаємопов'язаних, взаємозалежних і взаємообумовлених елементів. Структура – це спосіб організації системи, її внутрішня будова. Сукупність відношень між елементами системи утворює її структуру. Мова має рівневу будову. Рівні мови – підсистеми мовної системи, кожна з яких характеризують сукупність відносно однорідних одиниць і набір правил, які регулюють їх використання і групування в різні класи і підкласи. Рівень охоплює сукупність тих відносно однорідних одиниць, які не можуть перебувати в ієрархічних відношеннях. До основних рівнів належать фонологічний (одиниця – фонема), морфологічний (морфема), лексико-семантичний (лексема), синтаксичний / семантико-синтаксичний (синтаксема). До проміжних рівнів належать морфонологічний, словотвірний, фразеологічний.

На семантико-синтаксичному рівні елементарною одиницею є синтаксема. Синтаксема – це компонент синтаксичної структури речення. Синтаксема виступає одночасно носієм певного елементарного смислу (значення) і конструктивним компонентом більш складних побудов, наділена певним набором синтаксичних функцій. Студентство ← багато студентів; зернина ← одне зерно – субстанційні квантитативні (кількісні) синтаксеми.

Лексико-семантичний рівень – з одного боку, набір найнеобхідніших у мові слів, з іншого – набір елементарних одиниць змісту (значення), які ще називають семами. Семи, поєднуючись одна з одною за певними правилами, утворюють семеми, тобто лексичні значення конкретних слів (лексем). Типовими носіями лексичних значень є слова (лексеми).

Сема – смислова одиниця; мінімальна, гранична, неділима складова частина лексичного значення (семеми). Процедура виділення сем у значенні слів називається компонентним аналізом. Лексема – це окреме слово з усією сукупністю властивих йому форм словозміни й значень у різних контекстах. Словоформа – це окреме слово в певній граматичній формі.

Морфологічний рівень – це система механізмів мови, яка забезпечує побудову словоформ та їх розуміння. Морфема як мовна одиниця – це абстрактний інваріант, який реалізується в мовленні у вигляді варіантів – морфів.

Фонологічний, фонетико-фонологічний рівень. Фонема – найменша лінійно неподільна величина використовується для утворення, розпізнавання й розрізнення морфем і слів в мовному потоці. Фонема як абстрактна мовна одиниця матеріалізується в звуках, які є мовленнєвими одиницями.

Контрольні питання:

1. Охарактеризуйте основні гіпотези походження мови.
2. Поясніть процеси дивергенції і конвергенції мов.
3. Поясніть зв'язок між мовою та мисленням.
4. Як в межах теорії мовної відносності («гіпотеза Сепіра – Уорфа») розуміється зв'язок між мовою та мисленням?
5. За якими параметрами мовознавці розмежовують мову і мовлення?
6. Які властивості має знак? Які мовні одиниці можна вважати знаком?
7. Як реалізується в мові асиметричний дуалізм мовного знака?

8. Назвіть основні мовні рівні та їх одиниці.

Завдання для самостійної роботи:

1. Теорії походження мови були закладені давньогрецькими філософськими школами. Підготуйте повідомлення про теорії фюсей (від грец. *physis* – природа) та тесей (від грец. *thésis* – положення, встановлення).
2. Відомий український мовознавець О. Потебня вважав, що думка виявляє себе через мову: «Мови тому тільки слугують позначенням думки, що вони є сутність засобів перетворення первісних, домовних елементів думки і тому можуть бути названі засобами створення думки». Розкажіть про теорію зв'язку мови та мислення О. Потебні.
3. Аналізуючи поняття мовної та мовленнєвої системи, академік Л. Щерба зазначає: «Що таке сама мовна система? По-моєму, це є те, що об'єктивно закладено в цьому мовному матеріалі і що проявляється в індивідуальних мовленнєвих системах, які виникають під впливом цього мовного матеріалу». Розкажіть про погляди Л. Щерби на проблему мови та мовлення.
4. Основні принципи семіотики вперше були сформульовані Ч. Пірсом. У своїх наукових творах, присвячених проблемі знаку, Ч. Пірс випрацьовує систему класифікації знаків. Підготуйте повідомлення про концепцію знаку Ч. Пірса.

Література:

1. Дорошенко С. І. Загальне мовознавство : навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / С. І. Дорошенко; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Київ: Центр навч. л-ри, 2006. – 283 с.
2. Карпенко Ю. В. Вступ до мовознавства: Підручник / Ю. В. Карпенко – К. : Видавничий центр «Академія», 2006. – 336 с.
3. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства / М. П. Кочерган – К. : Видавничий центр «Академія», 2001. – 368 с.
4. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти/ М. П. Кочерган – К.: Видавничий центр «Академія», 2006. – 463 с.
5. Левицький А. Е. Вступ до мовознавства: Навчальний посібник / А. Е. Левицький, А. В. Сингаївська, Л. Л. Славова – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 104 с.

Лекція 3

1. **Мовна свідомість. Картина світу vs мовна картина світу.**
2. **Функції мови.**
3. **Мовна норма vs узус.**
4. **Синхронія і діяхронія в мові.**
5. **Парадигматичні, синтагматичні та ієрархічні відношення між мовними одиницями.**
6. **Методи дослідження мови: загальнонаукові і лінгвістичні.**

1. **Мовна свідомість. Картина світу vs мовна картина світу.**

Мова людини – це поверхнева структура, у якій за допомогою текстів фіксується модель світу, що ми несемо у своїй свідомості. Мовна свідомість – це форма існування індивідуальної, когнітивної (пізнавальної) свідомості людини, вона має мовну природу, «маніфестує» себе в мові, і мова є найкращим відображенням людської думки.

За М. Хайдеггером (німецький філософ, один з засновників герменевтики та сучасної лінгвістичної філософії), картина світу означає світ, зрозумілий як картина. Картина світу по суті є відображенням навколишнього світу в голові людини і обов'язково несе на собі національно-культурний відбиток. Для багатьох дослідників картина світу є сума найбільш загальних уявлень про світ, результат переробки інформації про середовище і людину, скорочене і спрощене відображення зазначеної суми уявлень.

Передумови для співвіднесення реального світу та його відображення у свідомості людини – картини світу (тобто об'єктивної реальності світу, незалежної від свідомості людини й ідеальної картини світу як продукту людської свідомості) створюються, на думку В.Г. Колшанського, існуванням «вторинного, ідеального світу в мовній плоті», тобто мовною картиною світу (МКС). МКС може бути визначена як сукупність знань про світ, відбитих у лексиці і граматиці. Картина світу формує тип відносин людини до світу, задає норми поведінки людини у світі, визначає його відношення до світу, у той час як мовна картина світу є своєрідною матеріальною формою, у якій картина світу закріплюється і реалізується.

У сфері граматичних категорій може спостерігатися визначена асиметрія форми і значення: значення присутнє у свідомості, але не має однозначної граматичної форми для свого вираження (наприклад, категорії визначеності /невизначеності в українській мові або категорія роду іменників в англійській).

2. Функції мови.

Обслуговуючи потреби суспільства, мова виконує низку функцій, життєво важливих для суспільства і кожної людини зокрема: номінативну, комунікативну, ідентифікаційну, експресивну, гносеологічну, мислетворчу, естетичну, культураносну, фатичну, волюнтативну.

Номінативна функція. Мовні одиниці, передусім слова, служать назвами предметів, процесів, якостей, кількостей, ознак. Усе пізнане людиною одержує свою назву та існує у свідомості. Комунікативна функція. Мова використовується для комунікації – інформаційного зв'язку між членами суспільства. Для повноцінного функціонування і розвитку мова повинна використовуватись у всіх сферах комунікації – у повсякденному житті, науці, освіті, культурі, а не лише в окремих сферах. Ідентифікаційна функція. За допомогою мови, особливостей мовлення можна встановити, вирізнити, ідентифікувати одну особистість серед інших, тому що кожен із нас має свій мовний «паспорт», у якому відображено всі параметри нашого Я – національно-етнічні, соціальні, культурні, духовні, вікові.

Експресивна функція. Саме мова дає можливість перетворювати внутрішнє, суб'єктивне в зовнішнє, об'єктивне, доступне для сприйняття.

Кожна людина – цілий світ, сфокусований у її свідомості, емоціях, волі. Мова дає можливість розкрити цей світ для інших. Гносеологічна функція. За допомогою мови людина пізнає світ і користується не тільки власним досвідом. Досвід суспільства закодовано в мові, у її словникові, граматиці, фраземіці, у вигляді текстів. Пізнаючи мову, людина пізнає світ. Мова є засобом мислення, формою існування думки. У пізнанні нового, раніше невідомого, вона є обов'язковим чинником. Мислетворча функція. Мова є засобом формування думки, оскільки людина мислить за допомогою мовних форм. Виділяють два базових типи мислення: конкретне (образно-чуттєве) й абстрактне (понятійне). Понятійне мислення послуговується поняттями, які позначені словами. Мислити означає оперувати мовним матеріалом.

Естетична функція виявляється в тому, що за допомогою мови людина може сприймати красу і передавати її іншим людям, бути творцем культурних цінностей. У художньому творі головне призначення мови – образотворення. За допомогою мовних образів художнього твору відбувається «спілкування» митця з читачем, слухачем. Організація мовного матеріалу може бути джерелом естетичної насолоди, що найвиразніше виявляється при сприйнятті художнього, зокрема поетичного, мовлення. Культуроносна функція. Мова – основа культури кожної нації, найбільший її скарб. Людина, пізнаючи мову свого народу, прилучається до джерел духовності нації, стає її носієм і творцем. Фатична функція – це функція встановлення контактів, «підготовка» потенційного співрозмовника до сприйняття інформації. Волюнтативна функція – вираження волі щодо співрозмовника: прохання, запрошення, порада, спонукання.

2. Мовна норма vs узус.

Мова породжена суспільством, яке і регламентує її функціонування. Мовна норма – сукупність «правильних», «кращих» для обслуговування засобів мови. «Правильність» визначають мовознавці, які й кодифікують мову, створюючи словники, граматики, після чого колектив мовців сприймає норму як специфічну якість літературної мови. Константними ознаками мовної норми виступають: обов'язковість реалізації, прийнятих суспільством і культурою, сукупність загальноприйнятих мовних засобів.

«Регульована» мова – лише частина загальнонаціональної мови, яка вміщує в собі всі факти існування мови, що і прийнято називати узусом – загальноприйняте вживання слів і речень у мовленні на відміну від норми літературної мови. Тобто узус охоплює як традиційні, правильні, так і нетрадиційні, okazіональні реалізації. Таким чином, система і норма взаємопов'язані: норма виникає у межах системи, і саме система / структура забезпечує появу норми і її реалізацію. Узус охоплює всі факти мовного існування: як літературні, «правильні», так і решту реальних застосувань, реальних способів вживання мови, включаючи okazіональні нетрадиційні і навіть некоректні реалізації.

3. Синхронія і діяхронія в мові.

Мова є явищем відносно стабільним. Однак давньоукраїнська мова епохи Київської Русі і сучасна українська мова помітно різняться. Поступові

кількісні зміни у мові протягом століть зумовили якісні зміни, і сучасному мовцеві важко зрозуміти давні тексти. Відповідно в мовознавстві розрізняють стан мови та розвиток мови. Існує два підходи до вивчення мови: вивчення мови на певному часовому зрізі та вивчення мови в її історичному розвитку протягом тривалого часу. Синхронія – 1) стан мови в певний момент її розвитку, в певну епоху; 2) вивчення мови в цьому стані (в абстракції від часового чинника). Діахронія – 1) історичний розвиток мови; 2) дослідження мови в часі, в її історичному розвитку. Результати синхронічного мовознавства використовують для створення описових граматик різних мов, нормативних словників, розробки алфавітів для безписемних мов, для теорії і практики машинного перекладу. Дослідження історії мови, законів її розвитку здійснюються в межах діахронічного підходу.

4. Парадигматичні, синтагматичні та ієрархічні відношення між мовними одиницями.

За Ф. де Соссюром, який уперше виокремив ці два мовні аспекти, на парадигматичних і синтагматичних відношеннях будується уся мовна система. Парадигматичні відношення – відношення вибору, асоціації, що ґрунтуються на подібності й відмінності, позначувальних і позначуваних одиниць мови. Парадигматичними у фонетиці є відношення між дзвінками і глухими, м'якими і твердими звуками; В граматиці – між відмінковими формами слів, нормами дієвідмінювання, між різними типами речень; в лексико-семантичній системі – це синонімічні, антонімічні, гіпонімічні, конверсивні відношення.

У межах парадигматичних відношень виокремлюють відношення смислової подібності (синонімія); відношення смислового протиставлення (антонімія); відношення понятійного включення між поняттям, що підпорядковує, є узгальнюючим, та поняттям, яке йому підпорядковується (таксономія, гіперо-гіпонімія), ланцюгові, циклічні відношення і т.і.

Найбільшими парадигматичними об'єднаннями є лексико-семантичні поля. Лексико-семантичне поле – сукупність парадигматично пов'язаних лексичних одиниць, які об'єднані спільністю змісту (іноді й спільністю формальних показників) і відображають поняттеву, предметну й функціональну подібність позначуваних явищ. Як приклад можна назвати такі лексико-семантичні поля: поле спорідненості, поле переміщення (руху), поле розумової діяльності (мислення), темпоральне (часове) поле.

Лексико-семантичне поле має ієрархічну будову. Воно складається з лексико-семантичних груп, а лексико-семантичні групи з менших за обсягом мікросистем – синонімічних рядів, антонімічних пар, гіперо-гіпонімів. Найпоширенішими в лексико-семантичній системі є гіперо-гіпонімічні (родо-видові) відношення (тюльпан, гвоздика, гладіолус... – квіти; квіти, кущі, дерева... – рослини;).

Синтагматичні відношення – відношення одиниць, розташованих лінійно – це здатність мовних елементів поєднуватися. Синтагматичні відношення називають горизонтальними, оскільки вони завжди реалізуються між одиницями, які розташовуються одна за одною, зокрема фонеми

поєднуються вибірково. У словотворі синтагматичні відношення виявляються у тому, що існує певна закономірність у поєднанні морфем.

Синтагматичні відношення – лінійні зв'язки слова, його сполучуваність. Кожне слово поєднується не з будь-яким іншим словом, а тільки з певними словами. Між значеннями слова та його сполучуваністю існує тісний зв'язок. Значенням слова зумовлюється його сполучуваність, а розширення чи зміна сполучуваності слова (вживання слова в незвичайних контекстах) призводить до зміни його значення.

Ієрархічні відношення – відношення структурно простіших одиниць до складніших: фонemi до морфеми, морфеми до лексеми, лексеми до речення.

5. Методи дослідження мови: загальнонаукові і лінгвістичні.

Метод є сукупністю прийомів, способів, правил пізнавальної, теоретичної та практичної діяльності людей. Методи поділяються на загальнонаукові, що використовуються в усіх галузях наукового знання, та методи окремих наук. Серед загальнонаукових методів, що використовуються у сучасному мовознавстві виділяємо: аналіз, синтез, індукція, дедукція, гіпотези, експерименту, порівняння тощо.

Аналіз – це поділ предмета дослідження на складові частини та виділення ознак предмета для окремого вивчення. Синтез – процес, що потребує з'єднання складових частин або ознак явища, що вивчається, та дослідження його цілісного предмета.

Індуктивний метод полягає в тому, що на основі окремих фактів формулюють загальні положення, роблять висновок про загальне. Дедуктивний метод дає змогу на базі загальних положень, що мають достовірний характер (або сприймаються як такі), формулювати твердження, робити висновки відносно окремих фактів. Мовознавець досліджує окремі факти і робить на їх підставі узагальнення (індукція), а далі ці узагальнення застосовує для пізнання нових конкретних фактів (дедукція). Взагалі, в мовознавстві індуктивний шлях пізнання переважає.

Метод гіпотез полягає в побудові припущення щодо ознак певного явища, чинників, закономірностей, способів існування певного явища. Подальший аналіз або підтверджує гіпотезу, перетворюючи її на наукову теорію, або спростовує.

Експеримент передбачає емпіричну перевірку гіпотези на практиці, розв'язання проблеми дослідним шляхом на підставі анкетування, опитування, вимірювання, статистичного аналізу й обробки отриманих результатів. У мовознавстві широко застосовується асоціативний експеримент, різні методики експериментальних фонетичних, психолінгвістичних, нейролінгвістичних досліджень.

Порівняння – основа порівняльно-історичного, типологічного і зіставного методів.

Лінгвістичні методи мають власну специфіку. Порівняльно-історичний метод базується на факті рівномірної появи компонентів мови, що призводить до одночасного існування пластів різних

хронологічних зрізів. Тому й можливо відновити картину поступового розвитку та зміни мов з моменту їхнього відділення від певної прамови. Метод базується на порівнянні найбільш усталених елементів мовних систем.

Зіставний метод – сукупність прийомів дослідження й опису мови через її системне порівняння з іншою мовою з метою виявлення специфіки. Цей метод застосовується до вивчення будь-яких мов – споріднених і неспоріднених. Зіставний метод застосовується з метою встановлення характерологічних рис сімей і груп мов, прогнозування інтерференції мов, визначення оптимальних засобів оволодіння іншою мовою тощо.

Метою типологічного методу є диференціація мов світу залежно від їхніх структурних, граматичних і функціональних рис безвідносно до генетичної спорідненості. Між порівняльно-історичним і типологічним методом наявні відповідні розбіжності: 1) перший вивчає лише споріднені мови, другий – споріднені й неспоріднені; 2) перший зіставляє мовні явища, пов'язані матеріально й генетично, другий порівнює категорії, пов'язані спільністю структури, типу відношень, спільністю функцій; 3) перший є діяхронічним, а другий – переважно синхронічним. Типологічний метод простежує типологічні особливості багатьох мов і має метою створення типологічної класифікації мов світу.

Структурний метод – метод синхронного аналізу мовних явищ. Мета методу – вивчення мови як цілісної функціональної структури, елементи та частини якої співвіднесені й пов'язані певною системою лінгвальних відношень. Структурний метод реалізується в дистрибутивному, безпосередніх складників, трансформаційному, компонентному, опозиційному аналізі.

Дистрибутивний аналіз – метод лінгвістичного дослідження, при якому класифікація мовних одиниць і вивчення їх властивостей виробляються виключно на основі розподілу (дистрибуції) цих одиниць в потоці мови, тобто на основі їх сполучуваності з іншими одиницями, які називаються оточенням, або контекстом, цих одиниць. Оскільки оточення кожного елемента є своєрідним, специфічним, неповторним, то на його основі можна докладно вивчити досліджуваний мовний елемент.

В основу аналізу за безпосередніми складниками покладено поступове членування висловлення на бінарні складники, яке продовжується доти, доки не залишаться неподільні елементи (кінцеві складники). Прийом подання словотвірної структури слова і синтаксичної структури словосполучення та речення у вигляді ієрархії складових елементів. Речення (коли йдеться про аналіз на синтаксичному рівні) поступово згортається до «ядерної» одиниці, тобто одиниці, яка лежить в основі його будови. У членуванні речення, як і словосполучення, дотримуються принципу: один із бінарних складників є ядром членованої конструкції, а інший – периферійним елементом. Так, скажімо, у словосполученні *моя книжка* слово *книжка* – ядро, а *моя* – периферійний елемент.

Трансформаційний аналіз ґрунтується на уявленні, що в основі будь-якої складної синтаксичної структури лежить проста, через що за

допомогою невеликого набору правил перетворень можна з простих структур вивести складні. Трансформаційний аналіз використовують у лінгвістичних дослідженнях синтаксису, морфології, словотвору, лексичної семантики.

Компонентний аналіз – система прийомів лінгвістичного вивчення значень слів, суть якої полягає в розщепленні значення слова на складові компоненти, які називають семами, семантичними множниками.

Опозиційний аналіз базується на методиці опозицій, розробленій одним із засновників Празького лінгвістичного гуртка М. Трубецьким. Вчений вважав, що члени опозицій є нерівноправними, а опозиції диференціюються відносно системи і між членами. Методика використовується для диференціації фонем, класифікації морфем, класів слів, відмінків, граматичних категорій.

Контрольні питання:

1. Як сучасні лінгвісти розуміють поняття «картина світу» та «мовна картина світу»?
2. Наведіть приклади використання кожної функції мови.
3. Як взаємодіють мовна система, норма та узус?
4. З'ясуйте поняття синхронія і діяхронія.
5. Поясніть на прикладах парадигматичні, синтагматичні та ієрархічні відношення між мовними одиницями.
6. Яку будову має лексико-семантичне поле?
7. Поясніть на прикладах гіперо-гіпонімічні відношення.
8. Назвіть основні методи дослідження мови, розкрийте їх мету.

Завдання для самостійної роботи:

1. «Свідомість відображає себе у слові, як сонце в маленькій краплині води. Слово відноситься до свідомості, як малий світ до великого, як жива клітина до організму, як атом до космосу. Воно і є малим світом свідомості. Осмислене слово є мікрокосмом людської свідомості». Визначте основні положення концепції Л.С. Виготського, яка викладена у книзі «Мислення і мовлення».
2. Підготуйте повідомлення на тему «Трактування парадигматичних та синтагматичних зв'язків в лінгвістичній концепції Ф. де Сосюра».
3. Підготуйте повідомлення на тему «Застосування експериментальних методів у сучасних лінгвістичних дослідженнях».
4. До методів комунікативної лінгвістики, яка вивчає процеси спілкування людей з використанням живої природної мови, відносять семіотичний, прагматичний аналіз, дискурс-аналіз, контент-аналіз. Розкрийте сутність цих методів.

Література:

1. Дорошенко С. І. Загальне мовознавство : навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / С. І. Дорошенко; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Київ: Центр навч. л-ри, 2006. – 283 с.
2. Карпенко Ю. В. Вступ до мовознавства: Підручник / Ю. В. Карпенко – К. : Видавничий центр «Академія», 2006. – 336 с.

3. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства / М. П. Кочерган – К. : Видавничий центр «Академія», 2001. – 368 с.
4. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти/ М. П. Кочерган – К.: Видавничий центр “Академія”, 2006. – 463 с.
5. Левицький А. Е. Вступ до мовознавства: Навчальний посібник / А. Е. Левицький, А. В. Сингаївська, Л. Л. Славова – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 104 с.

Лекція 4

- 1. Фонетика як наука про звуки мови.**
- 2. Три аспекти вивчення звуків: фізичний, фізіологічний, лінгвістичний.**
- 3. Членування мовленнєвого потоку.**
- 4. Просодичні засоби.**
- 5. Класифікація голосних та приголосних звуків.**
- 6. Комбінаторні та позиційні звукові зміни.**
- 7. Фонологія як наука про фонему. Фонема і звук.**

1. Фонетика як наука про звуки мови.

Фонетика – розділ мовознавства, що вивчає всі компоненти фонетичного складу мови: систему його звуків, правил їх сполучення та способів поєднання, складову будову слів, наголос у словах та у фразах, мелодику мовлення, її темп, ритм і тембр.

Артикуляційна фонетика займається проблемами генерації (творення) звуків. Предметом артикуляційної фонетики є мовленнєвий апарат людини. Акустична фонетика розглядає фізичний аспект звука. Перцептивна фонетика досліджує сприйняття, засвоєння і вплив окремих звуків і мовлення загалом. Спеціальна фонетика вивчає звуки однієї мови в певному часовому проміжку в синхронії (описова фонетика), або діахронії (історична фонетика). Загальна фонетика вивчає системи звуків декількох мов і є частиною загального мовознавства. Порівняльна фонетика вивчає взаємозв'язки та подібності між фонетичними системами двох або більше мов.

Звук мови існує у свідомості носія мови як звуковий еталон. Звук мовлення – це конкретний звук людської мови, що утворюється за допомогою мовного апарату й має певні артикуляційно-акустичні властивості.

2. Три аспекти вивчення звуків: фізичний, фізіологічний, лінгвістичний.

Фізичний аспект передбачає з'ясування акустичних властивостей звуків: якість вимовляння звуків залежно від періодичності коливань, що становлять джерело звукових хвиль, тобто їх вияву у вигляді музичних тонів чи шуму; висоту звуків, що зумовлюється кількістю коливань за певну одиницю часу; їхню інтенсивність, залежну від амплітуди коливань та їхньої частоти; тембр звука, залежний від характеру поєднання основного й додаткових тонів, утворюваних звуковою хвилею та їхнім відношенням до

висоти й інтенсивності звуку тощо. За акустичними властивостями звуки мови поділяють на голосні й приголосні, дзвінкі й глухі, звуки високої і низької тональності тощо.

Дослідження роботи органів мовлення у процесі творення звуку становить об'єкт фізіологічного вивчення мовних звуків. Мовленнєвий апарат людини охоплює легені, розташовані в грудній порожнині, їх функція полягає в поданні струменя повітря, потрібного для утворення мовного звуку; дихальне горло, гортань, в якій розміщені голосові зв'язки; надгортанні порожнини – глотка, рот і ніс, найактивніша з яких ротова, де розміщений язик і яка обмежена піднебінням, нижньою щелепою і спереду зубами, та губи.

Органи мовлення в кожній окремій мові по-різному поєднуються, спричиняючи різну форму резонаторної перешкоди на шляху проходження струменя повітря (місце утворення шуму: губно-губні англ. [p], [b], [m]; задньоязикові приголосні: артикулюється задньою спинкою язика [k], [g];) та їх вид (зімкнення, щілина, вібрація: щілинні фрикативні приголосні [f], [v], [s], [z]). Ці особливості в рухові та взаємодії органів мовлення становлять основу артикуляційної бази кожної мови.

Лінгвістичний аспект вивчення звуків мови полягає у з'ясуванні тієї ролі, яку звуки виконують у формуванні, розпізнаванні і розрізнюванні значущих мовних одиниць – морфем, слів та їх форм. Цей аспект звуків мови виступає предметом вивчення у фонології.

3. Членування мовленнєвого потоку.

Залежно від мети дослідження фонетичні одиниці поділяють на а) лінійні (сегментні) – звук (фонема), склад, такт (фонетичне слово), синтагма, фраза; б) нелінійні (просодичні, суперсегментні) – наголос та інтонація. Сегментні фонетичні одиниці виділяються при членуванні мовного потоку.

Фраза – основна одиниця мовлення у його звуковій формі, яка має смислову цілісність та інтонаційну структуру, не має таких синтаксичних обмежень, які властиві реченню: фразою може бути одне слово, парцельована частина речення і послідовність речень, об'єднаних у процесі мовлення.

Синтагма – ритміко-інтонаційна єдність, що складається з одного чи кількох слів, об'єднаних у смисловому та інтонаційному плані. Такт (фонетичне слово) – ритмічна група, одиниця сегментації мовленнєвого тексту, пов'язана з ритмом, що містить наголошений склад із одним чи кількома ненаголошеними складами, рідше – тільки наголошений склад.

Склад – це частина слова, що складається з одного чи кількох звуків і вимовляється одним поштовпричому один з них повинен обов'язково бути голосним. Склади мають різну структуру. Розрізняють відкриті, закриті, прикриті і неприкритіклади.

В англійській мові склад може бути утворений: 1. Будь-яким голосним звуком (монофтонгом, або дифтонгом) окремо, або в комбінації з одним чи більше приголосними звуками: [a:] are, [hi:] he, [mæn] man. 2. Сонорним приголосним (латеральним, або носовим), що займає у слові кінцеву позицію

і якому передую шумний приголосний: ['teɪbl] table, ['rɪðm] rhythm, ['gɑ:dn] garden. Якщо сонорні приголосні займають у слові кінцеву позицію, вони не є складотворними, якщо їм передую голосний звук: [sænd] sand, [dʒʌnt] don't.

4. Просодичні засоби.

У мовленнєвому процесі на лінійний ланцюжок звуків нашаровуються наголос та інтонація, які називають просодичними засобами. Просодія – вчення про акценти і про тривалість складів, що визначає їхню «співучість». Наголос – звукове виділення складу в межах ритмічної структури, є найменшою суперсегментною одиницею в мовленнєвому ланцюжку і нашаровується на один зі складів у межах ритмічної структури.

Звукове виділення наголошеного складу може здійснюватися силою звука (динамічний, або силовий, наголос), його висотою (музичний, або тонічний, наголос), тривалістю (кількісний, або квантитативний, наголос) й іншими акустичними параметрами звука. Динамічний наголос досягається за допомогою більшої інтенсивності артикуляції та є характерним для англійської мови. Англійська та українська – мови з вільним словесним наголосом. У деяких словах він може падати на перший склад, у інших – на другий, третій.

Словесний наголос буває динамічним, музикальним і кількісним. Фразовий наголос – виділення певного слова у фразі. Фразовий наголос – посилення словесного наголосу в певній синтаксичній позиції. Логічний наголос – особливе виділення якогось слова чи кількох слів у всьому висловлюванні. Емфатичний наголос – емоційне виділення тих чи інших слів у висловлюванні напруженою вимовою певних звуків.

Функції словесного наголосу: 1. Конститутивна функція. Наголос організовує склади слова в мовну одиницю, яка має певну акцентну структуру, тобто модель взаємодії між складами. Слово не може існувати як лексична одиниця без словесного наголосу. 2. Ідентифікативна функція. Правильний лексичний наголос дозволяє слухачу точно розшифровувати інформацію у процесі вербальної комунікації, у той час як неправильно поставлений наголос може зашкодити розумінню. 3. Дистинктивна функція (функція контрасту). Словесний наголос здатний диференціювати значення слів та їх форм. В англійській мові існує близько 135 пар орфографічно ідентичних слів, які можуть виступати у ролі іменників (з наголосом на другий склад з кінця слова), або дієслів (з наголосом на кінцевий склад слова). Наприклад: 'protest (іменник) – pro' test (дієслово).

Інтонація організовує мову фонетично, є засобом вираження різних синтаксичних значень і категорій, а також експресивного, емоційного чи стилістичного забарвлення. Створюється інтонація зміною всіх акустичних параметрів звуків: висоти, сили, довготи, тембру. Визначальними її показниками є підвищення та зниження основного й додаткового тонів.

Основні функції інтонації: 1. Комунікативна функція, тобто функція реалізації комунікативних типів висловлення (розповідні, питальні, спонукальні речення). 2. Функція модальності. Вираження ставлення мовця до того, про що говориться. 3. Емоційна функція. Вираження за допомогою

мови психічного стану мовця, а також надання емоційних значень висловлення. 4. Видільна функція. Полягає в інтонаційному виділенні певних частин висловлення, наприклад, головніших порівняно з другорядними в інформаційному плані. 5. Конструктивна (конститутивна) функція. Завдяки інтонаційним засобам сегментні одиниці мовлення формуються у висловлення. Кожна мова має певну кількість типів інтонаційних конструкцій. Центром інтонаційної конструкції є наголос фрази, пониження або підвищення тону складу, на який падає фразовий наголос.

Компоненти інтонації: 1) фразовий наголос; 2) мелодика; 3) пауза; 4) ритм; 5) тембр; 6) темп. Мелодика – це зміни висоти основного тону голосу (зниження й підвищення) в процесі мовлення. Смыслові паузи розмежовують такти, синтагми, фрази. Паузи хезитації (обмірковування) можуть виникати в будь-якому місці висловлювання і відображають вагання мовця, його бажання змінити хід висловлювання. Пауза служить для організації мовленнєвого потоку і є засобом смислового й емоційного його членування.

5. Класифікація голосних та приголосних звуків.

Голосні – це суто тональні звуки, перепон на шляху повітря під час їхньої вимови не виникає. Голосні будь-якої мови класифікуються за двома основними ознаками: 1) за тим, яка частина язика піднімається, розрізняють голосні переднього, середнього та заднього ряду; 2) за тим, як високо піднімається язик, розрізняють голосні високого, середнього та низького піднесення. В окремих мовах розрізняють голосні за додатковими ознаками: 1) за участю губ: нелабіалізовані (губи не округлені) і лабіалізовані (губи округлені); 2) за участю ротової та носової порожнини: ротові і носові; 3) за тривалістю: короткі і довгі.

Класифікація приголосних звуків проводиться за трьома основними ознаками. За співвідношенням тону й шуму приголосні в багатьох мовах поділяються на: сонорні, дзвінкі, глухі. За тим, яка частина язика творить перепону, приголосні поділяються на передньо-, середньо- і задньоязикові. Серед передньоязикових приголосних ще розрізняють: апікальні, наприклад в українській мові [д], какумінальні [ж], [ч], [ш] та дорсальні [з]. За способом подолання перепони розрізняють приголосні: зімкнені (твердий зімкнений носовий [н]), щілинні (передньоязиковий щілинний приголосний [с]) й африкати (до свистячих африкатів належать [ц], [дз]). В окремих випадках виділяють ще такі додаткові ознаки приголосних: пом'якшення (або палаталізація), подовження, придиховість (або аспірація).

6. Комбінаторні та позиційні звукові зміни.

Неодмінною умовою існування звукового ланцюжка є взаємодія його компонентів, їх зміна. Синтагматично зумовлені фонетичні зміни поділяють на комбінаторні і позиційні. Комбінаторні звукові зміни – процеси, зумовлені прямою взаємодією суміжних чи несуміжних звуків – акомодация, асиміляція, дисиміляція, епентеза.

Акомодация (лат. «пристосування») – зміна звука під впливом іншого, сусіднього; часткове пристосування сусідніх голосних та приголосних звуків. При вимові звуків органи мовлення настроюються на наступний звук і

відбувається накладання екскурсії наступного звука на рекурсію попереднього. Екскурсія – органи мовлення готуються до артикуляції; витримка – упродовж певного часу органи мовлення зберігають певний уклад для артикуляції звука; рекурсія – артикуляційні органи припиняють займати попередньо зайняте ними положення й повертаються до початкового стану.

За напрямком розрізняють прогресивну і регресивну акомодацию. Прогресивна – наступний звук змінюється під впливом попереднього: [a] в слові «сяду». Регресивна – попередній звук змінюється під впливом наступного: у слові sign [sain] при артикуляції приголосної [s] під впливом голосного дифтонга широкого різновиду рот відкривається трохи ширше, ніж коли артикулювати звук [s] відокремлено.

При асиміляції взаємодіють однорідні звуки (приголосний і приголосний або голосний і голосний) і асимілюватися можуть не тільки сусідні звуки, але й звуки, які знаходяться на відстані один від одного. Розрізняють декілька різновидів асиміляції: 1) за результатами – повну і неповну (часткову); 2) за спрямуванням – прогресивну і регресивну; 3) за розташуванням звуків, які взаємодіють, – контактну (суміжну) і дистанційну (несуміжну). У слові sandwich під впливом [n] приголосна [d] змінюється на [n], а потім зовсім зникає, амер. ['sænwɪtʃ].

Дисиміляція – заміна одного із двох однакових щодо способу творення приголосних звуків у межах одного слова на інший звук, відмінний щодо способу творення. Дисиміляція може відбуватися з голосними і з приголосними. Fifth та sixth можуть вимовлятися, як [fɪft] і [sɪkst] відповідно.

Епентеза – поява у слові (найчастіше внаслідок дисиміляції) додаткового, неетимологічного звука (приголосного чи голосного). Виникає найчастіше при засвоєнні запозичень із нехарактерними для рідної мови сполученнями звуків. Особливо поширене це явище в говірках та просторічному мовленні. Hamster може вимовлятися із звуком [p], як ['hæmpstə], а fence – [fents].

Позиційні звукові зміни – фонетичні процеси, зумовлені місцем звука у слові і складі, наголошеною чи ненаголошеною позицією голосного. До позиційних змін належать редукція, протеза тощо.

Редукція полягає в скороченні тривалості, а також у зменшенні напруженості звуків. Ці процеси спричиняють втрату або нечіткість певних артикуляційних чи акустичних параметрів звука. Редукції частіше зазнають голосні, ніж приголосні.

Скорочення тривалості звучання голосної називається кількісною редукцією, вона може бути частковою і повною (елізія голосних, або нульова редукція), коли ненаголошений голосний взагалі «випадає» у вимові (ненаголошений голосний після голосної під наголосом майже завжди випадає перед сонорними приголосними l, m, n: lesson ['les(ə)n], pencil [pens(ə)l]).

Утрата чіткості тембру голосної називається якісною редукцією. Ненаголошені голосні, втративши напруженість, утворюються при нейтральному або близькому до нейтрального положення мовних органів,

унаслідок чого змінюються якісні характеристики цих голосних звуків (and [ænd – ənd], am [æm – əm], can [kæn – kən].

Протеза – поява на початку слова додаткового звука для полегшення вимови. Німецькі слова з початковим голосним, наприклад, [a] – Arbeit (робота) – мають перед ним не фіксований на письмі протетичний гортанний проривний приголосний – Knacklaut. Рідше з'являються протетичні голосні. В українських грамотах XV ст. назва «Львів» трапляється у формі «Илвовь».

7. Фонологія як наука про фонему. Фонема і звук.

Фонологія досліджує особливості й закономірності функціонування звукової матерії лінгвосистеми. Фонологія, заснована видатним мовознавцем І. О. Бодуеном де Куртене, виникла в 70 роках XIX століття.

Фонема – мінімальна звукова одиниця мови, яка служить для розпізнавання й розрізнення значеннєвих одиниць – морфем і слів. Фонема як функціональна одиниця матеріалізується в звуках. Відмінність між фонемою і звуком полягає в тому, що фонема: 1) соціальне явище, це те спільне в звуці, що робить його впізнаваним незалежно від особливостей його вимови; звук – індивідуальне явище; 2) мовна одиниця; звук – мовленнєва; 3) абстрактна одиниця (вона існує в уяві мовців); звук – конкретна одиниця, фізичне явище, яке сприймається на слух і може бути записане; 4) величина стала; звук – величина залежна (у слові боротьба звук [т'] під впливом сусіднього [д] вимовляється як [д'], однак цей звук [д'] представляє фонему <т>).

У мовленнєвому потоці фонему перебувають в сильних й слабких позиціях. Сильні – позиції, в яких протиставлення і розрізнення фонем досягають повної сили. Слабкі – позиції, в яких протиставлення фонем неповне або зовсім зникає (нейтралізується). Для голосних сильна позиція – наголошена, слабка – ненаголошена. Так, наприклад, у слові села [села] фонема <е> знаходиться в сильній позиції, а в слові село [се"ло] – в слабкій. У слабкій позиції часто відбувається нейтралізація двох чи більше фонем, тобто їх нерозрізнення, збіг в одному звукові. Для приголосних сильною є позиція перед голосними і сонорними, а слабкою – перед іншими приголосними. Так, у слові просити фонема <с> знаходиться в сильній позиції, бо стоїть перед голосним, а в слові просьба ця сама фонема знаходиться в слабкій позиції і реалізується в звуці [з'].

Контрольні питання:

1. Які аспекти вивчення звуків виокремлюють вчені?
2. З яких частин складається мовленнєвий апарат людини? Які органи мовлення належать до активних, а які – до пасивних?
3. Які фонетичні одиниці відносять до сегментних, а які до суперсегментних?
4. Назвіть компоненти інтонації.
5. Поясніть розмежування понять «синтагма» та «такт».
6. Які функції виконує словесний наголос?
7. Поясніть на прикладах комбінаторні та позиційні звукові зміни.
8. Поясніть відмінність між фонемою і звуком.

Завдання для самостійної роботи:

1. Підготуйте повідомлення на тему «Артикуляційна характеристика голосних звуків в англійській мові».
2. У мовознавстві склалося кілька теорій складу: експіраторна, мускульної напруги і сонорна. Розкрийте сутність цих теорій.
3. Засновником теорії фонему вважається І. Бодуен де Куртене. Підготуйте повідомлення на тему «Психологічна теорія фонему І. Бодуена де Куртене».
4. Видатний внесок в розвиток фонології внесли М. Трубецькой, Р. Якобсон, Л. Щерба. Підготуйте повідомлення про одного з цих вчених.

Література

1. Варлакова А. В. Систематизація підходів до класифікації вокалічних систем англійської та української мов / А. В. Варлакова // Нова філологія. – 2013. – № 56. – С. 97-100. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Novfil_2013_56_27
2. Возна М. О., Гапонів А. Б., Акулова О. О. Англійська мова. І курс : підручник для студ. та виклад. вищ. навч. заклад. / М. О. Возна, А. Б. Гапонів, О. О. Акулова [та ін.] ; за заг. ред. В. І. Карабана. – Вид.2, випр. та допов. – Вінниця : Нова Книга, 2012. – 568 с.
3. Громова О. П., Піддубна Л. М. Практична фонетика англійської мови. Частина 1: Навч. посібник. – Дніпропетровськ: НМетАУ, 2019. – 57с.
4. Колесник О. С., Гаращук Л. А., Гаращук К. В. Теоретична фонетика англійської мови : навчальний посібник для студентів факультетів іноземних мов / О. С. Колесник, Л. А. Гаращук, К. В. Гаращук. – Житомир : Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2015. – 226с.
5. Левицький А. Е. Вступ до мовознавства: Навчальний посібник / А. Е. Левицький, А. В. Сингаївська, Л. Л. Славова – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 104 с.

Лекція 5

1. Лексикологія як наука, що вивчає лексику. Розділи лексикології: семасіологія, етимологія, ономастика, фразеологія, лексикографія.

2. Слово як універсальна семантична одиниця мови. Функції слова. Слово і поняття. Поняття та концепт.

3. Значення слова. Денотат, сигніфікат, конотат. Типи лексичних значень слова. Слово та його варіанти.

4. Розвиток значення слова.

1. Лексикологія як наука, що вивчає лексику. Розділи лексикології: семасіологія, етимологія, ономастика, фразеологія, лексикографія.

Лексикологія – розділ науки про мову, який вивчає словниковий склад мови. Загальна лексикологія встановлює загальні закономірності будови, функціонування й розвитку лексики. Конкретна лексикологія вивчає словниковий склад однієї мови. Історична лексикологія займається історією словникового складу, причинами й закономірностями його зміни. Зіставна лексикологія досліджує словниковий склад двох чи більше мов із метою

виявлення структурно-семантичних подібностей і відмінностей або спільних семантичних закономірностей. Прикладна лексикологія вивчає питання укладання словників, перекладу, лінгводидактики й культури мовлення.

До лексикології в широкому значенні слова належать:

1) семасіологія – наука про значення слів, лексичної семантики. Під семантикою розуміють всю інформацію, що передається мовою або якоюсь її одиницею (морфемою, словом, словосполученням, реченням);

2) ономасіологія – наука, яка вивчає процеси найменування. Якщо семасіологія йде від позначення (слова) до значення, то ономасіологія веде дослідження від речі або явища до думки про них і до їх позначення;

3) ономастика – наука про власні назви, яка складається з антропоніміки – науки про імена людей і топоніміки – науки про географічні назви;

4) етимологія – наука, яка досліджує походження слів;

5) фразеологія – наука про стійкі словосполучення, фразеологізми;

6) лексикографія – наука про укладання словників.

2. Слово як універсальна семантична одиниця мови. Функції слова.

Слово і поняття. Поняття та концепт.

«Слово – мінімальна структурно-семантична одиниця мови, яка виражає своїм звуковим складом поняття про предмети, процеси, явища дійсності, їхні ознаки чи відношення між ними, вільно відтворюється в мовленні і служить для побудови висловлювань» (Д.І. Ганич, І.С. Олійник). «Слово – оформлена за нормами даної мови, неподільна на менші подібні єдності мовна одиниця, що складається із звука чи комплексу звуків і називає певні предмети, процеси і явища об'єктивної дійсності та їх ознаки або тільки вказує на них чи на відношення між ними, або виражає емоційально-вольові прояви» (Є.В. Кротевич, Н.С. Родзевич).

Слово – двостороння одиниця: має план вираження (звукова оболонка) і план змісту (значення). Як одиниці власне лексичного рівня слову притаманна номінативна або називна функція. Слово може вживатися як самостійна номінативна одиниця. Слово може вживатися у реченні та, поєднуючись із іншими словами з метою утворення та вираження загального змісту, виконувати комунікативну функцію. Слово виконує гносеологічну функцію та передбачає формування поняття і утворення мисленнєвого образу на позначення відповідного явища навколишньої дійсності у свідомості людини, його передавання у процесі комунікації. Оскільки слова слугують засобами вираження особистого ставлення мовців до явищ навколишньої дійсності, вони мають здатність виконувати модальну (виражають впевненість, допустовість тощо) та емотивну / емоційно-вольову (не називають емоцій, але вказують на них, як-от вигукі) функції.

Слову притаманний ряд диференційних, конститутивних (визначних) ознак, які характеризують слово як одиницю системи мови та відмежовують його від інших одиниць:

1) номінативність – називання явищ реальної дійсності;

- 2) інформативність – об'єм знань про явища дійсності. Ця характерна ознака дозволяє слову виконувати кумулятивну (накопичувальну) функцію, що полягає у накопичуванні та збереженні знань про навколишній світ;
- 3) матеріальність – існування слова у звуковій та графічній формі;
- 4) відтворюваність – наявність слова у готовому вигляді, яка усуває необхідність його повторного формування;
- 5) виокремлюваність слова передбачає фонетичне виділення слова з метою відмежування його від інших сусідніх слів;
- 6) структурна ціліснооформленість – це цілісність лексичного, фонетичного та граматичного оформлення слова;
- 7) семантична валентність – властивість значення, у якому наче містяться «порожні місця», які потребують заповнення на основі сумісності / несумісності семантичних компонентів (сем) поєднаних елементів (слів);
- 8) непроникність.

Типологія лексичних одиниць. За способом номінації слова поділяють на чотири типи: 1) повнозначні, до яких належать іменники, дієслова, прикметники, числівники й прислівники. Це слова, що називають явища навколишнього світу, є носіями понять, у реченні виконують синтаксичні функції членів речення; 2) вказівні (займенникові), які позначають предмети опосередковано або за відношенням до осіб мовлення. Реальний зміст займенники отримують лише в мовленні (у тексті); 3) службові, до яких належать сполучники, прийменники, частки, зв'язки, артиклі. Вони не мають номінативної функції, а лише виражають відношення. Це слова-організатори побудови речень; 4) вигуківі, які стосуються не думки, а емоцій. Вони не мають номінативної функції (не називають явищ й не виражають понять) і не можуть вступати в синтаксичні відношення з іншими словами в реченні.

Повнозначні слова також не становлять однорідну групу. Серед іменників розрізняють власні та загальні назви. Власні назви служать для виділення об'єкта з низки подібних, для його індивідуалізації та ідентифікації: антропоніми (імена людей), топоніми (географічні назви), теоніми (назви божеств), зооніми (клички тварин), астроніми (назви небесних тіл) та ін.

Лексичне значення слова – це співвіднесеність слова із певним поняттям. Поняття – всезагальна та узвичаєна думка про предмети, явища і факти об'єктивної дійсності, що виникає у свідомості мовців під час вживання певної лексичної одиниці. На відміну від повнозначних слів, що співвідносяться із поняттями та мають значення, неповнозначні (службові) – неспіввідносні поняттям, хоча характеризуються наявністю значення. Поняття є мисленнєвою категорією і реалізується у слові. Якщо не існуватиме мовної вербалізації поняття, то і саме поняття як таке не існуватиме. Проте єдність поняття і слова не означає їх повного збігу: вигуки виражають, але не називають різні почуття і спонукання.

Якщо ж концепт не має прямого мовного вираження, то це зовсім не означає, що його не існує. Концепти можуть існувати і виконувати свої мисленнєві функції, не знаходячи свого вираження в мові і в комунікації.

Концепти виникають у свідомості людини в результаті її діяльності, осягнення світу, соціалізації і складаються із її безпосереднього чуттєвого досвіду (сприймання навколишнього світу за допомогою органів чуттів), із предметної діяльності людини, мисленнєвих операцій із вже існуючими у її свідомості концептами, із мовного знання.

Поняття є раціонально-логічним феноменом, а концепт – асоціативним, він відображає специфіку етнокультурного збагнення певного фрагмента світу. На відміну від концепту, який увібрав у себе емоційну, експресивну, оцінкову характеристики, поняття базується на суттєвих, істотних ознаках об'єкту, предмета чи явища. Воно прагне до об'єктивації, намагаючись усунути будь-яку суб'єктивність, яка притаманна концепту. Адже за певних умов концепти можуть трансформуватись в поняття і навпаки. Birke «береза» у свідомості німця – поняття, а Buche «бук» для німця – це уже концепт.

3. Значення слова. Денотат, сигніфікат, конотат. Типи лексичних значень слова. Слово та його варіанти.

Лексичне значення – історично закріплена в свідомості людей співвіднесеність слова з певним явищем дійсності. Це зв'язок певного звучання з певним поняттям, почуттям, волевиявленням, «відоме відображення предмета, явища чи відношення у свідомості..., яке входить до структури слова як його внутрішня сторона, відносно якої звучання слова виступає як матеріальна оболонка...»(О.І. Смирницький), або це той зміст слова, та інформація, яку воно несе.

Реалію зовнішнього світу, що відображена і закріплена мисленням в значенні мовного знаку, називають денотатом. В денотативному компоненті лексичного значення слова закріплюються результати пізнавальної діяльності людини, пов'язані з перетворенням ознак реального предмета в ідеальну сутність. Сигніфікат (позначуване) – поняттєвий, мисленнєвий, вербальний опис денотата, сукупність ознак цього класу. У мовознавстві сигніфікат відповідає лексичному значенню слова, зафіксованому в словниках. Конотат – компонент значення мовної одиниці, що доповнює її предметно-логічний зміст суб'єктивними відтінками оцінки, емоційності, експресивності, функціонально-стилістичної забарвленості, а також відтінками, зумовленими соціальними, культурними, ситуаційними аспектами комунікації. Референт – об'єкт позамовної дійсності, який має на увазі мовець, коли вимовляє певний мовленнєвий відрізок.

Типи лексичного значення слова за способом номінації: прямі; переносні. За ступенем семантичної вмотивованості: мотивовані (похідні); немотивовані (непохідні). За видом синтагматичних відношень (можливість лексичної сполучуваності): вільні; зв'язані (контекстуальні (фразеологічно, конструктивно та синтаксично зумовлені)). Прямі значення безпосередньо називають явища дійсності. Переносні значення є вторинними, тобто похідними від прямих, й опосередковано через прямі значення називають явища дійсності: сім'я мов, обличчя театру, час іде. Вторинні (переносні) значення можуть утрачати зв'язок із основними.

Мотивоване значення визначає внутрішню форму слова. У ній відбита певна ознака предмета (у слові «касир» – «каса»), на основі якої сталося найменування відповідного слова. З погляду сучасної мови немотивованими є такі слова, як нога, рука, білий, синій, ходити, возити. Історично їх значення були мотивованими, вони мали внутрішню форму. Але їхня вмотивованість втрачена внаслідок дії тих фонетичних, морфологічних і семантичних змін, яким ці слова піддавалися в процесі історичного розвитку і розкрити які можна лише з допомогою етимологічних досліджень, завдяки яким упізнається затемнена або втрачена внутрішня форма слова. Так, українське слово урожай не одразу можна пов'язати з коренем дієслова уродити. «Внутрішня форма – це образ, який ліг в основу найменування» (В.Г. Гак), «мотивувальна ознака, що лежить в основі назви предмета або явища» (Б.О. Плотников).

За синтагматичною зумовленістю значення поділяються на вільні й зв'язані. Номінативне значення є вільним, оскільки воно може вільно поєднуватися з певним колом слів (обмеження на сполучуваність мають предметно-логічний характер). Слово «білий» у значенні «який має колір снігу» поєднується з назвами всіх предметів, що можуть мати такий колір, а слово дерев'яний сполучається з усіма назвами предметів, зроблених із дерева.

Серед зв'язаних значень розрізняють фразеологічно зв'язані, синтаксично і конструктивно зумовлені. Фразеологічно зв'язані значення слова реалізуються лише в певних сполученнях. Слово «білий» реалізує значення «який виділяється чимсь незвичайним» лише в словосполученні «біла ворона». Синтаксично зумовлені значення реалізуються тільки в певній синтаксичній позиції. Значення «безхарактерна людина, телепень» у слові «шляпа» реалізується в тому випадку, коли це слово виступає присудком: «Тоді він шляпа, коли не бачить, що під носом робиться» (О. Корнійчук).

Конструктивно зумовлені значення реалізуються в певних конструкціях. Значення «виражати своє ставлення до подій, явищ тощо» в слові «відгукнутися» реалізується тільки в конструкції «відгукнутись на щось (дієслово + прийменник на + іменник у знахідному відмінку)», а значення «позначитися на кому-, чому-небудь» – у конструкції «відгукнутися в (на, по) чому (дієслово + прийменник в, на, по + іменник у місцевому відмінку)».

4. Розвиток значення слова.

Одним із продуктивних й активних шляхів розширення лексичного складу та прогресу мови є семантична деривація – такий семантичний розвиток слова, що полягає в утворенні нових значень. Залежно від логічних відношень, що існують між старими й новими значеннями, виділяють генералізацію; спеціалізацію; метафору та метонімію; елевацію та деградацію.

Генералізація значення (розширення або узагальнення) – зміна значення, у результаті якого слово, що називає предмети одного виду, поширюється на всі види даного роду, стає найменуванням відповідного роду. У більшості випадків розширення значення супроводжується більш високим

ступенем абстракції в новому значенні. Слово *journey*, запозичене з французької мови, мало значення *one day trip*, сучасне значення – *a trip of any duration*.

Спеціалізація значення. Звуження (обмеження чи спеціалізація) значення – поступовий процес, коли слово переходить із загальної сфери у деяку спеціальну сферу комунікації. Наприклад, слово *case* має загальне значення *circumstances in which a person or a thing is*. Але воно спеціалізується в значенні, коли використовується в юриспруденції (*a law suit*), в граматиці (*a form in the paradigm of a noun*), в медицині (*a patient, an illness*). Часто специфікація значення слова обумовлена його термінологізацією.

Метонімія – такий тип семантичних змін, при якому перенесення імені предмета або явища на інший предмет або явище здійснюється на основі реальних (уявних) зв'язків між предметами або явищами. Зв'язок (суміжність) у часі або просторі, причинно-наслідкові зв'язки можуть викликати регулярні, стійкі асоціації, що дозволяє встановити моделі метонімічних переносів.

Суміжність предметів може бути різною: 1. Просторова суміжність: аудиторія зашуміла (назва приміщення означає людей, що перебувають у ньому), спинка (частина стільця, крісла, на яку спираються спиною). 2. Часова суміжність – один процес пов'язаний з іншим у часі (відбувається до чи після іншого тощо): вечір (те, що відбувається увечері). 3. Каузальна суміжність – різні причинно-наслідкові зв'язки старого й нового значень слова. Назвою процесу позначають його результат: переклад – «дія» і «перекладений іншою мовою текст»; прізвищем винахідника – його винахід: батист – «тонка бавовняна тканина» (виготовлена фламандським ткачем Батистом у XIII ст.).

Синекдоха – різновид метонімії, що базується на перенесенні значення слова з одного явища на інше за ознакою кількісних відношень: 1) однина замість множини; 2) множина замість однини; 3) частина замість цілого; 4) родова назва замість видової; 5) видова назва замість родової.

Продуктивними моделями є перенесення вживання: а) назв частини тіла для найменування людини в цілому: брови (кошлаті брови насупилися); б) назв одягу, головних уборів, взуття, аксесуарів (сіра шубка розчинилася у темряві саду); в) прізвища та імені як узагальненої назви для позначення осіб (Теж мені, Роксолани знайшлися); г) назви країни, столиці країни для позначення уряду (Берлін і Париж виступають за проведення саміту).

Метафора – перенесення значення слова за схожістю предметів чи явищ. Основою метафори може бути схожість за різними аспектами: а) внутрішня схожість: лисичка – «хитра людина» (за внутрішніми якостями); б) зовнішня схожість: лисичка – «вид грибів» (за кольором); в) за суттю явища: гніздо – «домашнє вогнище» (житло); г) за формою: гніздо – «заглиблення, в яке щось вставляють»; г) за функцією: годинник – «механічна система, що приводить у рух стрілки», «звужена посередині скляна трубка з піском», «виступ, тінь від якого переміщується по нанесених поділках» (прилади для відліку часу).

Елевація (покращення) лексичного значення – процес із посиленням позитивної емоційної оцінки, піднесення значення. Слово knight початково мало на увазі а boy, потім а young servant, потім а military servant, потім а noble man. Зараз це – титул благородства, що надається видатним людям, іменник marshal спочатку позначав а horse man, зараз – найвищий військовий чин.

Процес зворотний елевації значення називається деградацією (погіршенням) значення. Це процес зниження значення в соціальній сфері його використання, що супроводжується появою презирливого емоційного тону в значенні. Прикладом деградації значення може служити розвиток слова blackguard для найменування відповідальних за кухонне приладдя в свиті лордів в Середні віки. Але через презирливе відношення панів до них, це слово набуло значення scoundrel «мерзотник».

Контрольні питання:

1. Охарактеризуйте розділи лексикології.
2. Які функції виконує слово?
3. Які характеристики притаманні слову як одиниці системи мови?
4. Як слово співвідноситься з певним поняттям?
5. Чи можна ототожнювати поняття та концепт?
6. Поясніть особливості компонентів лексичного значення.
7. Назвіть типи лексичних значень.
8. Поясніть на прикладах типи семантичної деривації.

Завдання для самостійної роботи:

1. Фразеологія – це розділ мовознавства, що вивчає значення, вживання і походження стійких словосполучень. Назвіть основні ознаки фразеологізмів. Наведіть приклади класифікацій фразеологічних одиниць.
2. Схарактеризуйте методи ономастичних досліджень: етимологічний аналіз; словотвірний аналіз; структурний аналіз; формантний аналіз; картографічний метод; статистичний метод; метод стратиграфії.
3. Різні підходи до вивчення слова зумовлюють цілу низку класифікацій за різними критеріями (наприклад, за способом номінації, за морфологічною, фонетичною ознакою і т.і.). Підготуйте повідомлення на тему «Основні типи слів».
4. Етнокультурний (національно-культурний, лінгвокультурний, культурний) компонент значення слова або фразеологізму є інформацією, яка відображає матеріальні й духовні цінності народу та асоціативно-образні уявлення носіїв мови. Підготуйте повідомлення на тему «Англійські фразеологізми з етнокультурним компонентом».

Література

1. Гайденко Ю. О. Взаємодія денотативного, сигніфікативного та прагматичного компонентів у структурі лексичного значення слова / Ю. О. Гайденко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Філологічна. – 2016. – Вип. 62. – С. 77-79. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoaf_2016_62_28

2. Гайденок Ю. О. Властивості та ознаки слова / Ю. О. Гайденок // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Філологічна. – 2015. – Вип. 55. – С. 54-56. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoaf_2015_55_20
3. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства / М. П. Кочерган – К. : Видавничий центр «Академія», 2001. – 368 с.
4. Левицький А. Е., Сингаївська А. В., Славова Л. Л. Вступ до мовознавства : навч. посібник / А. Е. Левицький, А. В. Сингаївська, Л. Л. Славова. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 104 с.
5. Приблуда Л. М. Особливості використання синекдохи у малій українській прозі кінця ХХ – початку ХХІ ст. / Л. М. Приблуда // Літературознавчі студії. – 2013. – Вип. 39(2). – С. 316-324. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Lits_2013_39%282%29_44
6. Ткачик О. В., Роговська Н. В. Шляхи поповнення лексичного складу сучасної англійської мови / О. В. Ткачик, Н. В. Роговська // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» імені Ігоря Сікорського. – 2017. – № 9. – С. 36–40.

Лекція 6

- 1. Лексико-семантичні категорії: синонімія, антонімія, полісемія, омонімія.**
- 2. Хронологічний розподіл словникового складу мови: неологізми, історизми, архаїзми.**
- 3. Класифікація лексики за її походженням: рідна, запозичена. Причини запозичень. Пуризм.**
- 4. Соціально-територіальна диференціація лексики: загальноновживана лексика та лексика обмеженого вживання (діалектизми, терміни, професіоналізми, жаргонізми, арготизми).**
- 5. Стилїстичне розшарування лексики: стилїстично нейтральна і стилїстично забарвлена лексика.**

- 1. Лексико-семантичні категорії: синонімія, антонімія, полісемія, омонімія.**

Синоніми – слова, які мають значення, що повністю або частково збігаються. Абсолютні (повні) синоніми – синоніми, які повністю збігаються за значенням, тобто не різняться ні відтінками значень, ні емоційним забарвленням, ні сполучуваністю і можуть взаємозамінюватися абсолютно в усіх контекстах: мовознавство і лінгвістика, орфографія і правопис. Здебільшого абсолютні синоніми трапляються в термінології. У звичайному мовленні вони є тимчасовим явищем, оскільки, набувають різних семантичних і стилїстичних відтінків, а інколи й зовсім змінюють значення.

Часткові синоніми – семантичні, стилїстичні, семантико-стилістичні. Семантичні синоніми різняться відтінками значень: шлях і дорога; big і large, to say і to tell. Стилїстичні синоніми – емоційно-експресивним забарвленням і вживанням в різних стилях мови: обдурити, надути; to die і to pass.

Семантико-стилістичні синоніми – відтінками значень і стилістичним забарвленням: плестись (повільно; розмовне), перти (інтенсивно; грубе).

Сукупність усіх синонімів певного змісту називають синонімічним рядом. Члени кожного ряду ідентифікуються семантично і стилістично відносно домінанти ряду – слова семантично найбільш простого, стилістично нейтрального і синтагматично найменш закріпленого. Домінанта найповніше втілює семантику ряду: говорити – казати, мовити, розмовляти; hope – expectation, anticipation. Синоніми допомагають точніше висловити думку, передати її різні відтінки, показати ставлення мовця до предмета мовлення.

Антоніми – слова, які мають протилежне значення: а) контрарні – утворюють градуальну (ступеневу) опозицію, яка відображає поступову зміну якості, властивості, ознаки: cold – warm – hot; б) комплементарні – утворюють двочленні опозиції, при яких заперечення одного означає ствердження іншого: peace – war; в) векторні – висловлюють протилежну спрямованість дій, властивостей і ознак: to arrive – to depart; г) реляційні антоніми – протилежні тільки в контексті їх відносин: seller – buyer; д) дериваційні – висловлюють протилежні поняття. Утворюються за допомогою негативних префіксів dis-, un-, non-: able – unable, суфіксів -full, -less: painfull – painless. Антоніми використовують у мовленні для його стилістичного збагачення, чіткого формулювання думки, побудови антитез.

Полісемія (багатозначність) – це зв'язок значень слова з однаковою формою, які генетично споріднені і розглядаються діяхронічно як результат зміни значення. Основне значення, як правило, конкретне, первинне і етимологічно більш раннє. Другорядні значення з основним пов'язують, наприклад, перенесення значення за схожістю (метафора), перенесення значення за суміжністю (метонімія) і т. д. Полісемія знімається контекстом, тобто в контексті можна зрозуміти, з яким значенням вживається слово.

Омоніми потрібно відрізнити від багатозначних слів. Значення омонімів не мають спільних сем, асоціативних зв'язків. Між усіма значеннями багатозначного слова є щось спільне, і неважко пояснити, як кожне похідне значення розвивалося на основі іншого. Граматичний (наприклад, утворення множини) та орфографічний критерії (різне написання) допомагають розрізнити полісемію та омонімію.

Повні омоніми мають абсолютний збіг форм при їх змінюванні (ключ, коса). Неповні омоніми збігаються не в усіх формах, тобто відрізняються за граматичним критерієм: три – число, три – дієслово в наказовому способі. Серед неповних омонімів розрізняють омоформи, омофони й омографи. Омоформи – слова, в яких збігаються тільки окремі форми: англ. saw «пила» і saw (форма дієслова to see «бачити»). Омофони – слова, які вимовляються однаково, але різняться написанням: роман і Роман, англ. night і knight, sea і see. Омографи – слова, які пишуться однаково, а вимовляються по-різному: мука і мука; англ. row [rəu] «ряд» і row [raʊ] «скандал».

Міжмовні омоніми – слова двох мов, які мають однакову чи майже однакову форму, але різняться значенням: укр. магазин «крамниця» – англ. magazine «журнал». Міжмовні омоніми називають «фальшивими друзями

перекладача», оскільки перекладач, довірившись звучанню слова, може неправильно перекласти висловлювання.

2. Хронологічний розподіл словникового складу мови: неологізми, історизми, архаїзми.

У сфері лексики динамічні процеси в мові особливо виразні і відбуваються такими способами: 1) шляхом поповнення новими лексичними одиницями, 2) звуження вживання, і виходу слів, що виявились застарілими, 3) семантичної трансформації; 4) зміни стилістичного статусу слів. До важливих способів поповнення лексики належать: творення неологізмів на базі власних мовних ресурсів, запозичення слів і зворотів з інших мов та залучення лексичних елементів із периферійних ділянок мовної системи.

Неологізм – слово, а також його окреме значення, вислів, які з'явилися в мові на сучасному етапі її розвитку і новизна яких усвідомлюється мовцями (загальномовні) або були вжиті тільки в якомусь акті мовлення, тексті чи мові певного автора (стилістичні або індивідуально-авторські неологізми). До лексичних неологізмів відносять слова, новизна яких виявляється перш за все у їх формі. На початку ХХІ ст. до активного вжитку з англійської в українську мову увійшли такі лексеми: букросинг; лайфхак; лоукост.

Морфологічні чи словотвірні неологізми створюють за зразками, наявними в мові та з наявних морфем, в основу творення покладено аналогію й типізацію. Такі одиниці носії мови сприймають як неологізми, тільки усвідомлюючи новизну позначуваного, оскільки морфологічна будова і характер мотивації відповідають стандартним словотвірним моделям. Найпоширенішими афіксальними утвореннями в українській мові є похідні іменники на позначення особи з суфіксами -ник, -(ов)ик: рекламник, піарник.

Семантичні неологізми представлені новими значеннями, які розвиваються у словах, наявних у мові. На початку ХХІ ст. виникли такі неосеманти: вірусний «такий, що швидко поширюється через Інтернет», пакет «комплект документів», формат «який відповідає стандартам (про музику)».

Відповідно до традиційної класифікації виокремлюються історизми, наприклад: англ. visor «забрало», whippinboy «хлопчик, який виховувався разом із принцом і якого карали биттям за провини принца»; архаїзми, наприклад: англ. behold «бачити» (see), slay «убивати» (kill). Історизми та архаїзми перебувають на периферії вживання.

Історизмами називають слова, що вийшли з ужитку, припинили своє існування у зв'язку з суспільним прогресом. До архаїзмів зараховують одиниці, які можна кваліфікувати як застарілі синоніми до відповідних за значенням слів сучасної мови, що перебувають в активному вжитку, тобто вони вийшли з ужитку внаслідок витіснення синонімами. На відміну від історизмів з властивою їм безпосередньою номінативною функцією, архаїзми використовуються для створення стилістичного ефекту, емоційно-експресивного забарвлення, забезпечення історичного колориту.

3. Класифікація лексики за її походженням: рідна, запозичена. Причини запозичень. Пуризм.

Регулярним шляхом поповнення лексичного складу кожної мови є запозичення. Елементи чужої мови (слова, словотворчі афікси, синтаксичні конструкції тощо) переносяться з однієї мови в іншу в результаті мовних контактів. Запозичення може відбуватися або безпосередньо з мови-джерела усним і писемним шляхом, або через мову-посередника.

Запозичення потрібні для: 1) найменування нових предметів, явищ, понять: транссексуал, хоспіс; 2) розмежування предметів, понять і явищ: візажист і дизайнер; 3) номінації спеціалізованих понять: менеджмент (управління), аудит (ревізія); 4) стандартизації термінології, наприклад, комп'ютерна термінологія склалася на базі англійської мови; 5) евфемістичної заміни; запозичене слово допомагає нейтралізувати негативний зміст чи приховати справжнє значення, напр. педикульоз, геніталії; 6) демонстрації мовної «престижності»: презентація, бутік.

Іншомовні слова – слова з інших мов, які, на відміну від запозичених слів, не засвоєні повністю мовою, що їх запозичила, усвідомлюються мовцем як чужорідні й зберігають ознаки свого походження як у формі, так і в семантиці. Залежно від характеру запозичень, розрізняють запозичені слова, інтернаціоналізми, іншомовні вкраплення, або варваризми, екзотизми, кальки.

Термін «запозичені слова» традиційно розуміють як іншомовні слова, цілком засвоєні мовою, що їх запозичила. Інтернаціоналізм – слово або вислів, що належать до спільного етимологічного фонду ряду мов, близьких за походженням або історичною належністю до певної зони. Запозиченнями в українську з англійської мови є слова типу хакер, дайджест, кілер, лізинг.

Варваризм – іншомовне слово або вираз, ще не засвоєні мовою, яка запозичує, через труднощі граматичного засвоєння (незмінність для флективних мов, невідповідність нормам реципієнтної мови). Варваризми не називають іншомовних реалій, мають відповідники в рідній мові та можуть бути замінені своїми відповідниками. В сучасній мові мас-медіа найчастіше це назви компаній, організацій, напр., McDonalds, Microsoft, WWF.

Екзотизми – слова чи вислови, запозичені з інших, переважно маловідомих мов, безеквівалентна лексика, запозичена іншою мовою. Екзотизми використовуються в художній літературі зі стилістичною метою, однак можуть перейти до основного лексичного фонду мови.

Калька – слово чи вираз, які є буквальним перекладом іншомовного слова або виразу. Традиційно виокремлюють лексичні (структурно-семантичні, словотвірні, семантичні), фразеологічні та синтаксичні кальки. Якщо одна з частин слова залишається у вигляді елемента мови, з якої відбувається запозичення, такі новотвори називаються напівкальками. Неконтрольоване калькування може призвести до порушення самобутності мови, витіснення з ужитку питомих слів.

Пуризм – крайній вияв турботи про чистоту літературної мови, культуру мови, орієнтація на встановлення суворих правил дотримання літературних норм, оберігання мови від впливу іншомовних запозичень, очищення її від нелітературних явищ (діалектизмів, просторіччя тощо).

Провідними напрямками лексичного розвитку англійської мови з точки зору прояву пуристичних тенденцій є наступні: 1) у давньоанглійський період (450–1066) лексикон розвивався майже виключно з власних джерел, мова була словотвірною самостійною, яскраво пуристичною; 2) у середньоанглійський період (1066–1500) власна словотворчість зводиться нанівець, різко збільшується кількість запозичень, які витісняють з ужитку власноутворену лексику; 3) у новоанглійський період (XVI–XIX ст.) мова продовжує запозичати багато, проте з'являються спроби замінити надмірні запозичення пуристичними відповідниками; 4) від початку XX ст. серед неологізмів знову абсолютно переважають власноутворені слова.

Брак пуристичної протидії запозиченням досить неоднозначно позначився на англійському правописі. Оскільки мова педантично зберігала правописні риси чужих слів, її нинішня орфографічна система ґрунтується на традиційному принципі, являючи собою суміш чотирьох хронологічних шарів – германського, французького, латинського й давньогрецького.

4. Соціально-територіальна диференціація лексики: загальновживана лексика та лексика обмеженого вживання (діалектизми, терміни, професіоналізми, жаргонізми, арготизми).

За сферами вживання словниковий склад мови поділяється на загальновживану і спеціальну лексику, або лексику обмеженого вживання. До загальновживаної лексики належать слова, що використовуються всіма носіями мови незалежно від будь-яких соціолінгвістичних умов.

Спеціальній лексиці властиві обмежувальні ознаки, зумовлені функціонуванням відповідних слів: 1) у сферах професійної діяльності людей; 2) на територіях поширення мови, які становлять окремі діалектні ареали; 3) у мовленні груп людей, які формуються за різними ознаками соціального плану. Обсяг спеціальної лексики у багато разів перевищує обсяг загальної лексики.

До діалектної лексики належать слова, вживання яких властиве територіальним діалектам мови. Розрізняють такі типи лексичних діалектизмів: 1) власне лексичні, що збігаються за значенням з загальновживаними, літературно-нормативними словами, але відрізняються від них з погляду вираження; 2) етнографічні, що називають предмети і явища, поширені тільки в певній місцевості, наприклад, назви предметів побуту, одягу, виробів, знарядь виробництва; 3) лексико-семантичні, які з погляду вираження збігаються з загальновживаними, але мають інше значення.

До термінологічної лексики належать слова і словосполучення, використовувані для точного, несуперечливого визначення понять, які становлять специфіку галузей науки і техніки. Термін – слово або словосполучення, що позначає поняття спеціальної галузі знання або діяльності. Існує ряд ознак, які визначають суть терміна як лексичної одиниці спеціального, обмеженого функціонування: 1) системність; 2) наявність визначення; 3) тенденція до однозначності в межах конкретної системи термінів; 4) відсутність експресивних значень; 5) стилістична нейтральність.

До професійної лексики належать слова, вживані групами осіб на позначення предметів і понять, які безпосередньо пов'язані з їх професійною діяльністю або родом занять. Професіоналізм властивий високий ступінь диференціації у називанні засобів, процесів виробництва. Вузькопрофесійна лексика не набуває значного поширення в літературній мові.

За ознакою функціонування у мовленні окремих соціальних груп виокремлюють жаргонну та арготичну лексику, що характеризуються обмеженим вживанням. Жаргонна і арготична лексика використовується в художніх текстах для створення реального колориту зображуваної дійсності.

Жаргон – мова соціальної чи професійної групи, що відрізняється наявністю специфічних виразів; охоплює соціальні і професійні групи. Характерним для жаргонотворення, наприклад, рок-музикантів є перенесення номінацій: весло – дешева гітара; *ride* (букв. їзда) – гітарне соло.

Сленг – це жаргон, але більш розмитий, може виходити за межі соціальних і професійних груп і використовується звичайними користувачами для експресії мови. Розповсюдженим є сленг професійний, що побутує у мовленні людей певного фаху чи роду заняття. В молодіжному слензі: *dig* – «ловити кайф», «балдіти» про те, що дійсно подобається.

Арго – умовна говірка якого-небудь соціального середовища в якій є специфічні слова й вислови, незрозумілі для сторонніх. У вулгарному розумінні це мова «соціального дна», декласованих та антисоціальних елементів.

5. Стилiстичне розшарування лексики: стилiстично нейтральна i стилiстично забарвлена (маркована) лексика.

Стилiстично забарвлену (стилiстично марковану) лексику подiляють на функцiонально марковану та конотативно марковану. Функцiональна маркованiсть не входить до значення слова i є додатковою iнформацiєю про доречнiсть, оптимальнiсть слова в певних умовах спiлкування, в певному функцiональному стилi. Конотативно маркованi слова мають емоцiйно-експресивне забарвлення, iхнi стилiстичнi ознаки мiстяться в лексичному значеннi слова.

Функцiонально маркована лексика належить до рiзних стилiв мови, а також до таких форм функцiонування, як усне i писемне мовлення. Мовознавцi виокремлюють п'ять функцiональних стилiв – розмовно-побутовий, публiцистичний, офiцiйно-дiловий, науковий та стиль художньої лiтератури.

До ознак офiцiйно-дiлового стилю належить точнiсть, конкретнiсть, лаконiчнiсть, неприпустимiсть експресивно-оцiнних нашарувань у значеннях слiв, вживаних тiльки в прямих значеннях, максимальна стандартизацiя, спецiальна термiнологiя. Науковий стиль характеризується вживанням термiнiв та розкриттям iхнього змiсту, спецiфiчною побудовою тексту, в якому переважають логiчнi вiдношення. Лексика в публiцистичному стилi дуже рiзнопланова за своїм складом, включає стилiстично марковану лексику. В художньому стилi значну роль вiдiграють iндивiдуально-авторськi засоби мовної виразностi, переносно-образне вживання слiв, експресивнi одиницi всiх мовних рiвнiв, що забезпечують емоцiйно-образний вплив на читача.

Експресивно-оцінна лексика розмовно-побутового стилю містить у своєму складі стилістично знижені, просторічні слова, які часто перебувають за межами літературно-нормативного усного мовлення.

Контрольні питання:

1. Які лексичні одиниці можна назвати абсолютними синонімами? Наведіть приклади.
2. Які види антонімів виокремлюють мовознавці? Наведіть приклади.
3. Визначте критерії розмежування омонімії та полісемії.
4. За якими параметрами класифікуються неологізми в сучасному мовознавстві?
5. Розкрийте зміст термінів професіоналізм, діалектизм, екзотизм, жаргонізм, арготизм. Наведіть приклади.
6. Які позитивні та негативні наслідки має пуризм?
7. Яку лексику виокремлюють за ознакою функціонування у мовленні окремих соціальних груп?
8. Поясніть різницю між функціонально маркованою та конотативно маркованою лексикою.

Завдання для самостійної роботи:

1. Контекстуальні синоніми в різних сполученнях виявляють різні відтінки свого значення та співвідносяться зі словами різних синонімічних рядів. Підготуйте повідомлення на тему «Контекстуальна синонімія у художній прозі».
2. Підготуйте повідомлення на тему «Сучасні погляди науковців на проблему класифікації неологізмів».
3. Молодіжний сленг – це соціолект, що складається зі слів та виразів, які використовує молодь для спілкування. Збагачення молодіжного сленгу відбувається шляхом запозичення з інших мов, жаргонів, літературної мови з переосмисленням значення, словотворенням та усіканням слів. Підготуйте повідомлення на тему «Джерела поповнення молодіжного сленгу» (на основі англійського/американського або українського молодіжного сленгу).
4. Проаналізуйте відмінність між термінами «варіант», «просторіччя» та «діалект». Надайте класифікацію територіальних діалектів сучасної англійської мови у Великій Британії.

Література

1. Межуєва І. Ю. Антонімія як мовне явище: принципи та підходи / І. Ю. Межуєва // Молодий вчений. – 2018. – №9(2). – С. 364-367.
2. Колісник М. П. Стан досліджень територіальних діалектів англійської мови / М. П. Колісник // Взаємодія одиниць мови і мовлення: комунікативно-когнітивний, соціокультурний, перекладознавчий і методичний аспекти: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – К.: НТУУ «КПІ», 2013. – С. 24-28.
3. Лексика на перетині наукових парадигм : монографія / [Т. П. Вільчинська та ін.] ; за ред. Л. Струганець ; Тернопіл. нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. – Тернопіль : Осадца Ю. В., 2018. – 211 с.

4. Колоїз Ж. В. Лексичні архаїзми у творчій спадщині Івана Нечуя-Левицького / Ж. В. Колоїз // Філологічні студії : Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету : зб. наук. праць. – Вип. 3 / ред. : Ж. В. Колоїз (відп. ред.), П. І. Білоусенко, В. П. Олексенко та ін. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2009. – С.64–77.
5. Прасол О. М. Історія дослідження явища запозичення в українському мовознавстві: проблемні питання / О. М. Прасол // Лінгвістичні дослідження. – 2014. – Вип. 37. – С. 42-49. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/znphkhnpu_lingv_2014_37_10
6. Селігей П. О. З історії пуризму в англійській літературній мові. I–III / П. О. Селігей // Мовознавство. – 2017. – № 5. – С. 3–18; 2017. – № 6. – С. 30–43; 2018. – № 1. – С. 15–23.

Лекція 7

- 1. Граматика, її предмет та розділи.**
- 2. Граматичне значення слова. Граматичні способи.**
- 3. Поняття граматичної категорії, граматичної форми, парадигми.**
- 4. Словотворення.**
- 5. Критерії виділення частин мови. Граматичні категорії частин мови.**

1. Граматика, її предмет та розділи.

Термін граматика у лінгвістичній літературі вживається у значеннях: 1) будова мови; 2) розділ мовознавства, що вивчає граматичну будову мови – систему морфологічних категорій і форм слів різних частин мови, синтаксичних категорій, словосполучень і речень та способи словотворення. Складність завдань граматики спричинила її поділ на два рівноправних розділи: морфологію і синтаксис.

Морфологія – це учення про граматичні властивості слів: зміну їхніх форм і пов'язаних з ними граматичних значень; вона включає в себе також учення про частини мови як лексико-граматичні властивості. Основними поняттями морфології є граматичне значення, граматична форма, граматична категорія, словоформа, частини мови.

Синтаксис розглядає граматичні категорії, що виражаються за допомогою службових слів та порядку слів, моделі побудови речень, їхню комунікативну структуру.

2. Граматичне значення слова. Граматичні способи.

Абстрактні значення, які характеризують видозміни слова у зв'язках з іншими словами і супроводжують лексичне значення повнозначного слова в конкретному випадку його вживання, називаються граматичними значеннями. Граматичне значення не є належністю одного слова, воно об'єднує граматично цілі групи або й класи слів. Службові слова є носіями граматичних значень.

Граматичні значення бувають трьох типів: дериваційні, реляційні й модальні (М.П. Кочерган). Дериваційні значення – це незмінні, постійні показники слова, що дають йому певну граматичну класифікацію. Так,

значення роду іменників, виду дієслів, перехідності, зворотності є дериваційними. Реляційні значення є змінними, видозмінюються від однієї словоформи до іншої і використовуються мовою для зв'язку слів у реченні. До них належать значення роду прикметників, значення відмінків, значення особи та ін. Модальні значення виражають відношення людини до висловленої думки і до об'єктивного світу – ствердження, умовність, бажаність, запитання.

Граматичні способи – це матеріальні засоби вираження граматичних значень. Якщо лексичне й граматичне значення виражається в одному слові, то такий спосіб називається синтетичним. Якщо граматичне значення виражається окремо від лексичного, то такий спосіб називається аналітичним.

Синтетичні граматичні способи. Афіксація – найпоширеніший граматичний спосіб. Граматичні значення передаються за допомогою трансфіксів, конфіксів, інфіксів, суфіксів, префіксів, закінчення (флексій). Внутрішня флексія – чергування звуків у корені, які служать для утворення різних форм того самого слова. Наголос може бути граматичним способом, якщо він рухомий, нефіксований. Тон іноді виступає в ролі граматичного способу. Повтори (редуплікація) як граматичні способи бувають: повні – повторюється все слово; часткові – повторюється частина слова. Суплетивізм – утворення різних форм того самого слова від різних коренів.

До аналітичних способів належить вираження граматичного значення за допомогою службових слів, інтонації та порядку слів. Службовими словами, які виражають граматичне значення, є артиклі, прийменники, допоміжні дієслова, слова ступеня, сполучники та частки.

3. Поняття граматичної категорії, граматичної форми, парадигми.

Граматичну категорію можна визначити як низку протиставлених один одному однорідних граматичних значень, систематично виражених формальними показниками. Кожна окрема система однорідних граматичних значень – це граматична категорія. Граматичною категорією є категорія числа, оскільки вона об'єднує мовні одиниці на основі спільного значення «число». Всередині цього об'єднання протиставляються одиничність і множинність, і граматичні значення однини й множини формально виражаються за допомогою спеціальних закінчень.

Граматичні категорії поділяють на морфологічні й синтаксичні. До морфологічних належать категорія роду, числа, відмінка, виду, часу, способу, особи; до синтаксичних – категорія активності/пасивності, комунікативної спрямованості (розповідність, питальність, спонукальність), стверджуваності / заперечуваності, синтаксичного часу, синтаксичного способу.

Морфологічні категорії поділяють на класифікаційні й словозмінні. Класифікаційні категорії – це такі, члени яких виступають як рубрики класифікації слів. Класифікаційною в українській мові є категорія роду іменників і категорія виду дієслова, бо іменники не відмінюються, а

класифікуються за родами, а дієслова розподіляються між трьома видовими групами – дієсловами доконаного чи недоконаного виду або двовидовими.

Словозмінні (релятивні) категорії – граматичні категорії, яких слово може набувати залежно від іншого слова, з яким воно поєднується в реченні. До словозмінних належить категорія роду прикметників, бо прикметники не класифікуються, а відмінюються за родами і родова форма прикметника залежить від поєднуваного з ним іменника (великий успіх, велике враження). Суто реляційною є також категорія відмінка: в українській мові кожна іменна частина мови змінюється за відмінками.

Граматична форма слова – це єдність граматичного значення і засобів його вираження. Форми «читатиму» і «буду читати» є різні, хоч тут однакове значення (значення майбутнього часу, першої особи однини), але різне граматичне вираження (проста і складна форма майбутнього часу). Різні форми змінюваного слова становлять його парадигму.

4. Словотворення.

Словозміна – це творення граматичних форм слова за допомогою закінчень. При цьому процесі змін у семантиці слова не передбачається. Формотворення – це утворення граматичної форми одного й того ж самого слова. Семантичних зрушень при цьому процесі не відбувається. Використовуються граматичні суфікси та префікси.

Словотворення – це процес, механізм, система і результат творення вторинних (похідних) слів, що перебувають між собою у типових структурно-семантичних зв'язках. Словотвір (дериватологія) – розділ мовознавства, який вивчає процес творення похідних слів, його механізм. Похідні слова творяться за певними правилами (моделями).

Слово, від якого безпосередньо утворено похідне, називається твірним словом. Здебільшого твірне слово входить у структуру похідного не повністю. Слова, що утворюються від твірних, називаються похідними, або мотивованими. Твірне і похідне слова становлять словотвірну пару: учити – учитель. Спільна частина похідного і твірного слова, на основі якої постало нове слово, називається твірною основою. Наприклад, батьківський і батько - батьк- є твірною основою.

Частина похідного слова, якою воно відрізняється від основи твірного називається словотворчим засобом, або словотворчим формантом: їхати – приїхати (формант при-). До формантів належать суфікси, префікси, закінчення, наголос, усичення основи, складання основ і все те, чим похідне слово відрізняється від твірного. Форманти є носіями словотвірного значення – спільного значення, що властиве словам одного словотвірного типу.

Словотвірний тип – це група слів однієї частини мови, які побудовані за єдиною схемою. Слова об'єднуються на основі таких ознак: 1) твірні слова належать до однієї частини мови; 2) слова утворені за допомогою спільного словотворчого засобу або навіть способу словотворення; 3) мають спільне словотвірне значення. Слова глядач, слухач, читач становлять словотвірний тип. Сукупність слів, об'єднаних відношеннями похідності і спільним коренем, називається словотвірним гніздом.

Наявні у мові словотвірні типи тісно пов'язані зі словотвірними способами. Залежно від кількісного складу словотвірного засобу способи словотворення обох виділених груп поділяються на способи чисті (один основний словотворчий засіб) і змішані (два і більше основні словотворчі засоби). Різні типи словотвору мають різну продуктивність. Д. І. Квасилевич та В. П. Сасіна, виділяють такі продуктивні види словотвору сучасної англійської мови: афіксація, конверсія, основоскладання, скорочення.

Афіксація є морфологічним процесом, який полягає в приєднанні афіксів (префіксів, суфіксів) до кореня чи основи слова. Афіксація належить до морфологічних способів творення слів і включає: префіксальний, суфіксальний, постфіксальний, суфіксально-префіксальний способи.

За допомогою постфіксів в українській мові утворюються дієслова, займенники, прислівники: відбувати — відбуватися, де — де-небудь. Префікс — це морфема, що стоїть перед коренем слова і модифікує його значення. Префікси в сучасній англійській мові завжди деривативні. Префікс майже не допомагає розрізняти частини мови, за винятком тих випадків, коли він входить до складу дієслова або слова категорії стану, напр.: a dress — to undress.

Суфікс — морфема наприкінці слова (між коренем і закінченням), яка є або була продуктивним елементом словотвору. Суфікс має лексико-семантичне значення, проте не має ознак окремої частини мови. Однак, коли одне і те ж саме слово з різними суфіксами належить до однієї частини мови, то за допомогою суфікса розрізняються лексико-граматичні класи слів: суфікси -er та -est для вищого та найвищого ступенів порівняння прикметників: bigg-er — the bigg-est, sweet-er — the sweetest.

При суфіксально-префіксальному способі побудови нових одиниць похідне слово утворюється за допомогою приєднання суфікса і префікса до твірної основи. Суфіксальна частина виступає засобом оформлення слова разом із закінченням, показником належності його до частини мови. Префіксальна частина цих слів виражає словотвірне значення. Наприклад: de-/ -tion: (delimitation — закріплення опорних точок; розмежування).

Нові слова можуть утворюватися шляхом конверсії — переходу слів або окремих словоформ з однієї частини мови в іншу. Нові дієслова часто утворюються від: іменників: a bil — to bill; прикметників: empty — to empty; скорочень: a bach (bachelor) — to bach. За належністю похідного слова до певної частини мови виокремлюють субстантивацію, вербалізацію, прономіналізацію, ад'єктивацію, адвербіалізацію і т.д.

Основоскладання ґрунтується на складанні двох чи більше основ, з можливими подальшими змінами новоутвореного складного слова (комполита). Найактивнішим засобом утворення нового комполита є складання двох або більше основ. Основними моделями продовжують залишатися $N + N = N$; $A + N = N$: sea + man = seaman; blue + bell = bluebell.

Скорочення слів — як у розмовному мовленні, так і в офіційно-діловому надзвичайно продуктивний тип словотворення як в англійській, так і в українській мові. Найчастішим випадком скорочення слова є збереження

початкового складу слова при опущенні кінцевих – апокопа (від грецького відрізати): doc (doctor), prof (professor). Збереження кінцевого елементу при опущенні початкового називається афerezою – phone (telephone), copter (helicopter). В англійській мові спостерігається і одночасне опущення і кінцевого, і початкового елементу – fridge (refrigerator), flu (influenza). Скорочення-синкопи, у яких спрощується серединна частина форми, складають слова, що зберігають кінцевий приголосний: cons – conveniences.

Назви офіційного характеру, особливо назви міжнародних організацій часто скорочуються, що викликано складністю і синтаксичною розгалуженістю назв: ABC – Argentina, Brazil and Chile, BP – British Petroleum тощо. Слова, що утворені від початкових літер, називаються акронімами.

5. Критерії виділення частин мови. Граматичні категорії частин мови.

Семантичний критерій передбачає віднесення до однієї частини мови слів із спільним загальним граматичним значенням, як, наприклад, предметність, дія, якість тощо. Слова зі значенням предметності утворюють клас іменників, хоча до такого класу, як іменники, в українській та англійській мові належать слова, які позначають предмет, якість, дію, кількість, але більшість непохідних іменників позначає саме предмети. Граматичні значення частин мови не рівнозначні поняттям, що виражаються словами, не рівнозначні й логічним узагальненням цих понять.

За морфологічним критерієм до уваги береться своєрідність змінювання слів, тобто інвентар їх форм і парадигм, які є виразниками певних морфологічних категорій. Кожна частина мови характеризується особливою системою граматичних категорій, в українській мові іменнику властиві категорії роду, числа й відмінка, прикметнику – категорії ступеня порівняння, роду, числа та відмінка, дієслову – категорії способу, часу, особи, стану, виду.

За синтаксичним критерієм до однієї частини мови відносять слова, здатні стояти в реченні в однакових синтаксичних позиціях і виконувати однакові синтаксичні функції (первинні синтаксичні функції). Наприклад, однією з ознак, за якою розрізняють іменник і дієслово в українській мові, є здатність бути головним компонентом атрибутивної конструкції. Однак для іменника функція підмета є первинною, а присудка – вторинною, тоді як для дієслова функція присудка є первинною, а підмета – вторинною.

За словотвірним критерієм для кожної частини мови виділяють властивий тільки їй набір словотвірних моделей та засобів. В українській мові є ряд словотвірних афіксів, наявність яких засвідчує належність слова до групи іменників: -тель, -ник, -щик. Для різних за будовою мов провідними є різні критерії, не всі частини мови виділяють за одним принципом.

В англійській мові іменник характеризується наявністю двох граматичних категорій: числа та детермінованості (означеності – неозначеності), що позначається артиклем в препозиції (позиції перед словом), в українській мові іменник характеризується наявністю трьох граматичних категорій: відмінка, числа та граматичного роду.

В українській мові категорія відмінка представлена називним, родовим, давальним, знахідним, орудним, місцевим і кличним. В англійській мові є два відмінки – загальний (the Common Case) та присвійний (the Possessive Case). Як в англійській, так і в українській мові існує граматична категорія числа, що представлена семами одиничності, множинності. В англійській мові сема множинності представлена зовнішньою флексією - s, - es і в дуже обмеженому числі іменників чергуванням голосних: foot – feet, tooth – teeth, в українській мові сема множинності виражена закінченнями - и, - і (для іменників чоловічого і жіночого роду), -а, -я (для чоловічого та середнього роду).

Категорія граматичного роду в англійській мові позбавлена морфологічних засобів вираження, в українській мові кожен іменник має сему роду. Категорія означеності – неозначеності в англійській мові має граматикулізований характер: це означений та неозначений артикль. В українській мові ця категорія виражається лексично, наприклад, вказівними займенниками: цей, той або займенниками якийсь, якась, числівником один.

Прикметник в англійській мові, на відміну від української, не має узгодження з іменником у роді, числі, відмінку. Єдиною категорією прикметника, спільною для обох мов, є категорія ступеня якості (порівняння), що властива якісним прикметникам.

Дієслово в українській мові характеризується наявністю семи граматичних категорій: 1) категорії виду, що виражається морфологічними формами доконаного та недоконаного видів; 2) категорії часу, що знаходить своє вираження у формах чотирьох часів – майбутнього, теперішнього, минулого, давноминулого; 3) категорії стану, що має морфологічні вираження у вигляді форм активного, зворотно-середнього і пасивного стану; 4) категорії способу, представленої формами трьох способів – дійсного, наказового та умовного; 5) категорії особи, вираженої особовими закінченнями; 6) категорії числа, вираженої особовими закінченнями; 7) категорії роду у формах однини минулого часу.

У системі англійського дієслова подані наступні граматичні категорії: 1) категорія часу; 2) категорія способу; 3) категорія стану; 4) категорія виду (загального та тривалого); 5) категорія часової віднесеності, поданої формами перфекту; 6) категорія особи; 7) категорія числа.

Контрольні питання:

1. З яких розділів складається грамати́ка? Дайте визначення цих розділів.
2. Поясніть різницю між граматичним та лексичним значенням.
3. Які способи вираження граматичних значень називають синтетичними? Наведіть приклади.
4. Поясніть терміни «словотвірний тип», «словотвірний спосіб».
5. Які види словотвору в сучасній англійській мові на сьогоднішній час є продуктивними?
6. Які типи скорочення є продуктивними в сучасній англійській мові?
7. Назвіть та поясніть критерії виділення частин мови.
8. Схарактеризуйте частини мови, вказуючи на їх основні ознаки.

Завдання для самостійної роботи:

1. Підготуйте повідомлення на тему «Способи вираження граматичних значень».
2. Підготуйте повідомлення на тему «Словотвірні засоби в англійській та українській мовах».
3. Схарактеризуйте граматичні категорії іменника та прикметника в англійській мові у порівнянні з українською.
4. Не розв'язаними проблемами класифікації частин мови залишаються повнозначний чи службовий статус займенників, числівників, прийменників, модальних слів, вигуків; прислівників. Наведіть приклади підходів сучасних мовознавців до визначення статусу цих одиниць (за вибором).

Література

1. Висоцька Г. В. Причини, що обумовлюють використання граматичних трансформацій в англо-українському перекладі / Г. В. Висоцька // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія»: Збірник наукових праць. – Випуск № 31. – Т. 3. – 2017. – С. 104-107.
2. Грибіник Ю. І. Афіксація як один із найпродуктивніших морфологічних способів формування термінів геодезії та кадастру / Ю. І. Грибіник // Science and Education a New Dimension. / editor-in-chief : Dr. Xenia Vmos. – Budapest, 2014. – Issue : 29. – С. 36–40.
3. Дорошенко С. І. Загальне мовознавство : навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / С. І. Дорошенко // Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Київ: Центр навч. л-ри, 2006. – 283 с.
4. Карпенко Ю. В. Вступ до мовознавства: Підручник / Ю. В. Карпенко – К. : Видавничий центр «Академія», 2006. – 336 с.
5. Квеселевич Д. І., Практикум з лексикології сучасної англійської мови. / Д. І. Квеселевич, В. П. Сасіна – Вінниця: Нова книга, 2001. – 126 с.
6. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства / М. П. Кочерган – К. : Видавничий центр «Академія», 2001. – 368 с.
7. Михальчук Н. О. Словотвір як основне джерело поповнення словника сучасної англійської мови / Н. О. Михальчук // Наукові записки. Серія «Філологічна». Рівненський державний гуманітарний університет. – 2013. – Вип. 38. – С. 94-98.
8. Плющ М. Я. Граматика української мови [Текст] : морфеміка, словотвір, морфологія : підручник для студ. філол. спец. вищ. навч. закл. / М. Я. Плющ. – 2-ге вид., доповн. – К. : Слово, 2010. – 328 с.
9. Сіняговська, І. Ю. Порівняльна лексикологія англійської та української мов: Конспект лекцій, ступінь бакалавр / І. Ю. Сіняговська // М-во освіти і науки України, Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського, каф. іноземної філології, українознавства та соціально-правових дисциплін. – Кривий Ріг : [ДонНУЕТ], 2019. – 149 с.

Лекція 8

- 1. Основні одиниці синтаксичного рівня. Словосполучення. Синтагма.**

2. Речення як комунікативна одиниця. Члени речення.

3. Актуальне членування речення.

4. Лінгвістика тексту. Текст. Дискурс.

1. Основні одиниці синтаксичного рівня. Словосполучення.

Синтагма.

Синтаксис – це вчення про структуру речення, структуру словосполучення (частин речення), структуру зв'язаних груп речень (тексту). Основними одиницями синтаксичного рівня є словосполучення, синтагма і речення. Об'єктом синтаксису є синтаксична будова мови. Розмежовують синтаксис словосполучень, який установлює синтаксичні властивості окремих слів як частин мови, тобто правила їхньої сполучуваності з іншими словами; і синтаксис речень, спрямований на дослідження типів, ознак речень, зв'язків слів і сполук у складі речення й висловлення.

Словосполучення – синтаксична одиниця, яка утворюється поєднанням повнозначних слів за допомогою підрядного граматичного зв'язку, певними лексико-граматичними відношеннями і виражає єдине, але розчленоване поняття.

Словосполучення є предметом синтагматичного синтаксису, який вивчає валентність слова, способи її реалізації та виражені в словосполученнях синтаксичні відношення. Валентність – здатність слова визначати кількість і якість залежних від нього словоформ, зумовлена його семантичними і граматичними властивостями здатність слова вступати в синтаксичні зв'язки з іншими словами. Суть граматичної валентності, полягає в здатності слова комбінуватись з певними частинами мови в певних граматичних факторах: іменник + іменник: *degree of comparison*; дієслово + іменник: *to agree with noun or pronoun*, лексична валентність – це заповнення синтаксичних моделей конкретними лексичними одиницями. Лексична валентність виявляється в семантичному узгодженні, що ґрунтується на повторенні спільних сем у валентних словах, забезпечуючи відповідну семантичну зв'язність тексту. Термін *object* узгоджується з прикметниками *direct, indirect*.

У синтаксичному словосполученні зберігаються лексичні значення всіх повнозначних слів, що входять до нього; синтаксичний зв'язок є живим, продуктивним (бити лежачого, бити скло). У фразеологічному словосполученні лексична самотійність одного чи обох його компонентів ослаблена або зовсім утрачена, і воно повністю за характером значення наближається до одного слова (байдики бити).

Словосполучення розділяють на сурядні та підрядні. Сурядне словосполучення – це смислове й граматичне об'єднання двох або більше повнозначних слів як граматично рівноправних (брат і сестра). Слова у словосполученні поєднуються також підрядним зв'язком. Виокремлюють такі типи зв'язку: узгодження, керування, координація, прилягання, тяжіння, інкорпорація, замикання та ізафет.

Узгодження – тип синтаксичного зв'язку, за якого граматичні значення стрижневого слова повторюються в залежному слові. Наприклад: велика радість, польовими стежками; нім. *eine neue Feder* «нове перо».

Керування – тип синтаксичного зв'язку в словосполученні, коли одні граматичні значення стрижневого слова викликають у залежному слові конкретно визначені граматичні значення, тобто форма залежного слова повністю зумовлюється стрижневим словом: читаю книжку, англ. *to let me*.

Координація – це взаємна супідрядність підмета і присудка (особливий тип зв'язку). Підмет і присудок можуть координуватися у відмінку, роді та числі (вода чиста), в роді та числі (соловейко щебетав), у числі (дівчата співають), у числі та особі (він сидить, англ. *she works*).

Прилягання – зв'язок між словами в словосполученні, який виражається позиційно (порядком слів) або інтонаційно. Прилягають до стрижневого слова незмінні слова (прислівники, дієприслівники, неозначена форма дієслова). Наприклад: рух уперед, повірити зразу. Для англійської мови це найпоширеніший зв'язок, прилягати можуть усі самостійні частини мови: *wonderful song* «чудова пісня», *nice story* «гарне оповідання».

Тяжіння – це узгодження предикативного означення з підметом: батько повернувся задоволений. Зі смислового боку цей зв'язок означає, яким є предмет, виражений підметом, у момент здійснення позначуваної присудком дії. Тяжіння можна назвати подвійним синтаксичним зв'язком, дієслово-присудок керує означенням, а означення узгоджується з підметом.

Інкорпорація – поєднання слів-коренів, сукупність яких оформляється службовими елементами. Так, чукотське *Тымынгынторкын* «я виймаю руки» складається з коренів (слів) *ты* «я», *мынгы* «руки», *нто* «вихід», які оформлені в один комплекс (слово-речення) закінченням *-ркын*.

Замикання – синтаксична побудова, яка вимагає дистантного розташування найтісніше пов'язаних слів. Так, в німецькій мові перфектна форма минулого часу, що утворюється аналітично поєднанням допоміжного дієслова (*haben* і *sein*) та другої форми дієприкметника (*Partizip II*), у реченні утворює рамкову конструкцію (між допоміжним дієсловом і дієприкметником ставляться всі інші члени речення). Наприклад: *Haben Sie dieses Buch in Berlin gekauft?* «Чи купили ви цю книжку в Берліні?», де *haben gekauft* «купили» – перфектна форма дієслова *kaufen* «купувати».

Ізафет – атрибутивне словосполучення, яке складається з двох іменників, перший з яких є означенням, де показник зв'язку знаходиться в другому (стрижневому) слові. Ізафет характерний для тюркських мов. Наприклад, азерб. *am баши* «голова коня» буквально розшифровується так: *am* «кінь», *баш* «голова», *и* – показник зв'язку, «його» (кінь голова його).

Інтонаційно організовані частини, на які поділяється вже утворене речення, називаються синтагмами. Синтагми мають лінійний характер, не можуть бути розірваними іншим текстом на відміну від словосполучень. У реченні «Студент читає цікаву книжку» інтонаційно можна виокремити дві синтагми (студент читає і цікаву книжку) та три словосполучення (студент читає, цікаву книжку і читає книжку).

2. Речення як комунікативна одиниця. Члени речення.

Речення – побудована за певною структурною схемою синтаксична конструкція, мінімальна одиниця мовленнєвої комунікації, що характеризується предикативністю, модальністю, інтонаційним оформленням.

Предикативність – це відношення повідомлюваного до дійсності. Вона охоплює ті особливості речення, що репрезентують: а) повідомлюване як реальне (у теперішньому, минулому або майбутньому часі); б) повідомлюване як ірреальне, тобто можливе, бажане, необхідне. Оцінка змісту мовцем реальності/ірреальності називається модальністю. Засобами вираження модальності є форми способів дієслів-присудків, інтонація, модальні слова, частки. Істотною ознакою речення є інтонація, яка виступає засобом оформлення предикативності й модальності. Інтонація оформляє речення як цілісну комунікативну одиницю. Залежно від комунікативного призначення речення виділяють інтонацію повідомлення, запитання, спонування тощо.

Речення можуть розглядатися з погляду форми, змісту та вживання, що є підставою для їхньої класифікації. Формально, або за структурою, речення класифікуються за наявністю: · одного чи більше граматичних центрів – на монопредикативні (прості речення) та поліпредикативні (складні речення); · пари головних членів речення чи одного головного члена – на двоскладні та односкладні; · другорядних членів – на поширені та непоширені; · всіх необхідних компонентів структурної схеми – на повні та неповні; · ускладнювальних засобів – на ускладнені та неускладнені (ускладнені однорідними членами; відокремленими другорядними членами; вставними чи вставленими компонентами, звертаннями; уточнювальними елементами).

За метою висловлювання згідно з традиційною концепцією речення в англійській мові найчастіше поділяються на розповідні (declarative), питальні (interrogative) і спонукальні (imperative), оптативні (optative), окличні (exclamatory), умовні (conditional sentences).

Члени речення визначаються як функціональні одиниці на основі семантико-синтаксичних відношень. По-перше, вони узагальнено відображають ті реальні стосунки, які існують між предметами і явищами позамовної дійсності, тобто є об'єктивними відношеннями – семантичними (смысловими, логічними). По-друге, вони вказують на функціональні стосунки між компонентами структури речення, є мовними, синтаксичними.

Формальним засобом вираження синтаксичних відношень є синтаксичні зв'язки, що реалізують функціонування слова (словосполучення) у реченні. Члени різних речень можуть вступати між собою у відношення, але не бути формально зв'язаними. У сучасному мовознавстві виокремлюють три основні типи синтаксичного зв'язку: сурядний, підрядний та предикативний. Така типологія зв'язків ґрунтується на характері статусних відносин між елементами синтаксичної конструкції, а саме: 1) обидва елементи синтаксичної конструкції є відносно незалежними один від одного, що відповідає сурядному зв'язку (координації); 2) перший елемент залежить від другого, а другий не залежить від першого, що відповідає підрядному зв'язку

(субординації); 3) перший елемент залежить від другого, і другий, у свою чергу, залежить від першого, що визначають як предикативний зв'язок. Синтаксичні відношення членів речення, поєднаних підрядним зв'язком, є атрибутивними, об'єктними, обставинними.

3. Актуальне членування речення.

Зародження теорії актуального членування речення пов'язують з виходом у світ в 1844 р роботи французького лінгвіста Анрі Вейля «Про порядок слів у древніх мовах у порівнянні з сучасними». Ідеї А. Вейля про два порядки слів у реченні, існування «патетичного» порядку слів і про поділ речення на вихідну точку і мету висловлювання стали одним з відправних положень теорії актуального членування речення.

Ідеї А. Вейля були розвинені Вілемом Матезіусом, засновником Празького лінгвістичного гуртка, що виник в 1926 р. В. Матезіус запропонував і сам термін. Згідно концепції В. Матезіуса, тема (основа) висловлення виражає те, що є в даній ситуації відомим або, принаймні, може бути легко зрозуміле і з чого виходить мовець, а рема (ядро) – те, що мовець повідомляє про основу висловлювання. Тема, на його думку, не повідомляє нової інформації, але є необхідним елементом зв'язку речення з контекстом.

Механізм актуального членування є одним із спеціальних механізмів, що забезпечують усі аспекти комунікації. Актуальне членування речення – це членування речення в контексті на вихідну частину повідомлення – тему (те, що надане) і на те, що стверджується про неї – рему (нове).

Досить поширеним лексичним засобом виділення тема-рематичної структури у висловлюванні в англійській мові можна назвати підсилювальне дієслово *do*. Розташовуючись перед присудком, підсилювальне дієслово *do* реалізує на ньому логічний наголос, тим самим виділяючи його. В українській мові еквівалента підсилювальному дієслову *do* немає. І (T) *did want to talk about Existentialism and the meaning of individualism* (P).

Лексичним засобом виділення тема-рематичної структури висловлювання є заперечення. В англійському висловлюванні наголос падає на заперечну частку *not*, виділяючи при цьому присудок. Адже частка *not* дає повне заперечення дії, а префікс – часткове. Займенники-іменники *nobody*, *nothing*, *none* завдяки своєму заперечному значенню завжди знаходяться під логічним наголосом і є ремою висловлювання.

У сучасних філологічних дослідженнях ввідно-модальні слова відзначаються як додатковий засіб оформлення актуального членування речення. Втрачаючи семантичний зв'язок із вихідним словом, увідне слово граматикалізується і при актуальному членуванні речення завжди відноситься до реми висловлювання. *My heart* (T) *is certainly beating faster and faster* (P). У цьому авто почуваєшся так (T), ніби сидиш у міланському еспресо барі (P).

4. Лінгвістика тексту. Текст. Дискурс.

Лінгвістика тексту – галузь мовознавчих досліджень, об'єктом яких є правила побудови зв'язного тексту та його змістові категорії. Текст аналізують як складну комунікативну структуру, враховуючи особистість автора з його психологічними, ментальними, соціальними, культурними,

етнічними та іншими властивостями, адресата (читача) з його рівнем сприймання і ситуацію (хронотоп, тобто художній простір і час).

Текст: 1) вербальний і знаково фіксований (в усній або письмовій формі) продукт мовленнєво-розумової діяльності; 2) вербальна і знаково фіксована «реакція» на ситуацію; 3) опосередковане і вербалізоване відображення ситуації; 4) мовленнєво-розумовий продукт, що відзначається змістовною завершеністю й інформаційною самодостатністю; 5) мовленнєво-розумовий продукт, що має тематичну, структурну і комунікативну єдність; 6) щось об'єктивно існуюче, матеріальне, що піддається фіксації за допомогою екстралінгвістичних засобів (олівця, паперу, аудіо-/відеоплівки); 7) особлива предикативна одиниця, якщо під предикацією розуміти вербальний акт, за допомогою якого автор «вписує» у навколишню дійсність відбиту в його свідомості картину світу, результатом чого є зміна об'єктивно існуючого реального світу; 8) щось, що змінює навколишній світ фактом свого існування.

Основними характеристиками тексту є зв'язаність і цілісність. Зв'язаність – категорія, що характеризує особливості поєднання усередині тексту його елементів. Засобом зв'язку в тексті і проблемі зв'язаності тексту особливу увагу приділяє лінгвістика тексту. Цілісність тексту пов'язана зі смисловою єдністю. Текст може бути зв'язаним, але не цілісним, і навпаки, цілісним, але не зв'язаним. Речення, які характеризуються ознакою зв'язаності, сприймаються як єдність.

Текст мислиться переважно як статичний об'єкт, результат мовної діяльності. Дискурс – це мовлення, занурене в життя. Під дискурсом слід розуміти текст в нерозривному зв'язку з ситуативним контекстом: у сукупності з соціальними, культурно-історичними, ідеологічними, психологічними та іншими факторами, що обумовлює особливу впорядкованість мовних одиниць різного рівня при втіленні в тексті. Дискурс характеризує комунікативний процес, що призводить до утворення певної формальної структури – тексту. До дискурсу належать не тільки власне мовні засоби, а й міміка, жести, за допомогою яких виражається референція, емоційно-оцінний вплив на співрозмовника.

Контрольні питання:

1. Яку синтаксичну одиницю називають словосполученням?
2. В чому полягає суть граматичної та лексичної валентності?
3. Якими типами зв'язку поєднуються словосполучення?
4. Назвіть основні ознаки речення.
5. За допомогою яких мовних засобів виділяється тема-рематична структура речення?
6. Які диференційні ознаки тексту визначає О. І. Москальська?
7. Поясніть основні характеристики тексту – зв'язаність і цілісність.
8. Як термін «дискурс» розуміється в сучасній лінгвістиці?

Завдання для самостійної роботи:

1. В сучасному мовознавстві триває дискусія щодо визначення словосполучення, синтаксичного зв'язку, ступеня семантичного злиття його

компонентів. Проілюструйте прикладами різні позиції вчених з цього приводу.

2. Підготуйте повідомлення на тему «Класифікація речень в англійській мові».

3. Прокоментуйте висловлювання Т. А. ван Дейка про співвідношення тексту та дискурсу: «Дискурс – це текст плюс ситуація, а текст – дискурс мінус ситуація».

4. В сучасному мовознавстві існують різні класифікації типів текстів. Серед найбільш популярних є літературознавча типологія текстів – за літературними родами (лірика, епос і драма), літературними видами (роман, повість, новела – в епосі) та жанрами (роман – біографічний, детективний, історичний). Назвіть інші класифікації типів текстів, на основі яких критеріїв вони базуються.

Література

1. Арешенков Ю. О. Синтаксис сучасної української мови : навчальний посібник для студентів факультету української філології / Ю. О. Арешенков. – Кривий Ріг : КДПУ, 2005. – 88 с.
2. Арібжанова І. М. Зміст і форма члена речення / І. М. Арібжанова // Українське мовознавство. – 2010. – Вип. 40. – С. 54.
3. Каморникова Ю. В. Граматична категорія членів речення через призму синтаксичних відношень / Ю. В. Каморникова // Дослідження з лексикології і граматики української мови. – 2012. – Вип. 12. – С. 12-18. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dlgum_2012_12_4
4. Карпенко Ю. В. Вступ до мовознавства: Підручник / Ю. В. Карпенко – К. : Видавничий центр «Академія», 2006. – 336 с.
5. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства / М. П. Кочерган – К. : Видавничий центр «Академія», 2001. – 368 с.
6. Кочерган М. П. Загальне мовознавство : Підруч. для студ. філол. спец. ВНЗ. – 2.вид., випр. і доп. – К.: Видавничий центр «Академія», 2006. – 463 с.
7. Леута О. І. Проблемні питання теорії членів речення / О. І. Леута // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 9 : Сучасні тенденції розвитку мов : зб. наук. праць. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. – Вип. 14. – С. 141-148.
8. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 711 с.
9. Файфер Н. В. Основні напрями дослідження синтаксису / Н. В. Файфер // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національного лінгвістичного університету. Філологія, педагогіка, психологія. – 2012. – Вип. 25. – С. 101-105. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkyu_2012_25_16
10. Шевчук С. В., Кабиш О. О., Клименко І. В. Сучасна українська літературна мова : навч. посіб. / С. В. Шевчук, О. О. Кабиш, І. В. Клименко. – К. : Алерта, 2011. – 544 с.
11. Щербакова О. Л. Дискурс і текст як об'єкти лінгвістики / О. Л. Щербакова // Наукові записки [Ніжинського державного університету]

ім. Миколи Гоголя]. Сер. : Філологічні науки. – 2014. – Кн. 2. – С. 294-297. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzfn_2014_2_61

Лекція 9

- 1. Походження письма. Етапи його розвитку.**
- 2. Алфавіти та їх виникнення. Графіка.**
- 3. Орфографія.**
- 4. Орфоєпія. Транскрипція. Транслітерація.**

1. Походження письма. Етапи його розвитку.

Письмо – штучно створена система фіксації мовлення, яка дає змогу за допомогою графічних елементів передавати мовленнєву інформацію на відстані й закріплювати її в часі. Мова і письмо з'явилися не одночасно. Звукова мова з'явилася близько 2 млн. років тому, а письму не більше 6 тис. років. Найперше виникло так зване предметне «письмо» або протописьмо – оптичні мнемонічні системи, які не відтворюють безпосереднього мовлення, а є нагадуванням чи підказкою для особи, яка приймає повідомлення. Такі засоби інформації практикували різні племена вже в епоху неоліту (VIII-III тисячоліття до н.е.).

На мнемонічній стадії засобами передачі знань та інформації були квіпуси, вампуми та бірки. Кіпу (квіпу) – прадавня мнемонічна й рахункова система інків (3000 років до н. е. – XVIII ст. н. е.): складні мотузкові сплетіння й вузлики, виготовлені з вовни південноамериканських альпака та лам. Вампуми – це пояси з намистинами або мушлями (черепашками) із просвердленими дірочками. Комбінації узорів і кольорів на них можуть містити дуже багато інформації. Бірки (слово скандинавського походження *birk* означає «береза») – невеликі, зістругані з одного боку палички, на яких ставили нарізки або зарубки різноманітної конфігурації.

Найдавнішим графічним письмом були малюнки – піктограми. Відображення змісту піктографічного повідомлення могло виконуватися за допомогою одного або послідовності декількох малюнків. Найдавніші пам'ятки даного виду писемності у Далекосхідному регіоні були знайдені у Китаї. До цього часу піктограми протривали в печатках, фабричних клеймах та навіть в емблемах торгових марок.

Обмеженість піктограм при зображенні абстрактних понять призвела до розвитку ідеографічного письма, головними одиницями якого є ідеограма або логограма. Ідеограма – письмовий знак, що позначає певне поняття. Логограма – письмовий знак, що позначає слово. Ідеографічним письмом можна було передати певні дії, абстрактні поняття, переносне значення слів.

Спільною ознакою піктографічного й ідеографічного письма була відсутність будь-якого зв'язку між писемними зображеннями та звуками живої мови. Найдавніше відоме ідеографічне письмо – єгипетські ієрогліфи, месопотамський (шумерський) клинопис, а також китайське та корейське ідеографічне письмо.

Фонографічне письмо. З 2 тис. до н. е. почало формуватися складове (силабічне) письмо, в якому кожен графічний знак відповідав складові слова. Складове письмо формувалося двома способами: а) внутрішнім перетворенням ідеографічних систем (шумерське і похідні від нього асиро-вавилонське, хетське, урартське), критське (мінойське), письмо майя в Центральній Америці; б) шляхом самостійного розвитку систем на основі або під впливом ідеографічного письма (кіпрська, біблоська).

Пізніші системи складового письма виникли з консонантно-звукового письма внаслідок його вокалізації. Найпоширеніші з них системи письма Стародавньої Індії – брахмі (8 – 7 ст. до н. е.), скоропис кхароштхі (5 ст. до н. е.), а також ефіопське складове письмо. Для цих складових систем було характерним застосування для позначення складів з тотожними голосними або приголосними звуками графічно близьких знаків.

У літерно-звуковому письмі кожен графічний знак (літера) передає окремий звук (фонему). Літерно-звукове письмо має два різновиди: консонантно-звуковий (консонантно-фонемографічний) і вокалізовано-звуковий (вокалізовано-фонемографічний). Консонантно-звукове письмо, в якому знаками позначалися лише приголосні звуки (консонанти), виникло в 2-й половині 2 тис. до н. е. і закріпилося переважно в тих мовах, де значення коренів слів пов'язане з приголосними звуками (фінікійське, давньоєврейське, арамейське, арабське). Творцями консонантно-звукового письма в чистому вигляді стали фінікійці (існувало у Фінікії, Палестині та Карфагені з XIII ст. до н. е. до початку н. е.) та деякі інші семітські народи в той час, коли в єгиптян уже існували консонантно-звукові ієрогліфи, а в асиро-вавилонян сформувалася складова система клинопису.

Наступним етапом у розвитку літерно-звукового письма було виникнення на поч. 1 тис. до н. е. його вокалізовано-звукового типу, коли на письмі стали позначати як приголосні, так і голосні звуки. Перший крок у створенні вокалізовано-звукового письма зробили стародавні греки. Запозичивши фінікійське письмо, стародавні греки з 8 ст. до н. е. поступово пристосовували його до своєї мови: вони змінили деякі літери фінікійського алфавіту для позначення грецьких голосних і створили нові літери (φ, χ, ξ, ψ, ω) для приголосних, яких не було у фінікійській мові.

Грецьке письмо дало початок писемності всіх європейських народів. На його основі з'явилося кілька почеркових різновидів, з них найхарактерніші – устав (унціал), курсив (скоропис) і рядкове (мінускульне) письмо. З часом грецьке письмо розпалося на варіанти: а) західногрецьке, на основі якого виникли різні види давньоіталійської писемності – етрусська (з 7 ст. до н. е.), латинська (з 6 ст. до н. е.), давньогерманське рунічне письмо (з 3 ст. н. е.) і, вірогідно, як відгалуження від західногрецького письма – численні писемні системи стародавньої Малої Азії; б) східногрецьке, на основі якого виник грецькій класичний алфавіт (кін. 5 ст. до н. е.), що став національним письмом для всієї Греції, а згодом – і для Візантії під назвою «греко-візантійське письмо» (візантійське письмо).

Кирилиця була розроблена на основі візантійського грецького письма, до якого було додано ще 13 букв для специфічних слов'янських звуків – ц, ч, ш, щ, ъ, ы, ъ... Букви ц і ш було взято з єврейського так званого квадратного письма, а інші винайдено спеціально. На Русі кирилиця введена в X ст. з прийняттям християнства. Глаголиця була поширена головним чином у південно-західних слов'ян-католиків Болгарії, Моравії, Хорватії і перестала використовуватися у пізньому середньовіччі.

2. Алфавіти та їх виникнення. Графіка.

Абетки виникли в середині 2 тис. до н. е. в консонантно-звукових системах письма. Найдавніша давньосемітська фінікійська абетка, що стала основою більшості давніх і нинішніх літерно-звукових абеток, зокрема пунічної, давньоєврейської, арамейської, грецької (кін. 2 тис. до н. е.), складалася з 22 графічних знаків, розташованих один за одним у чіткій послідовності. Вони позначали приголосні звуки або напівголосні звуки й дістали назви за акрофонічним принципом (звукове значення літери відповідало першому звукові в назві літери).

Греки значно перебудували письмо, запозичивши фінікійське. В грецькому письмі з'явилися особливі букви для позначення голосних звуків. Перехід греків від консонантного до консонантно-вокального алфавіта був зумовлений тим, що кореневі основи грецьких слів (на відміну від фінікійських) складались з приголосних та голосних звуків; багато грецьких слів відрізнялися тільки голосними і при консонантному письмі писались би однаково. Виникнення в греків особливих знаків для голосних було зумовлено двома обставинами. По-перше, складове письмо незручне для грецької мови з її складовим різноманіттям і з наявністю суміжних і кінцевих приголосних. По-друге, у фінікійському алфавіті були букви (waw, jod, alef, ain, he, hēt), що слугували для передачі відсутніх у грецькій мові напівголосних і гортанних звуків фінікійської мови. У процесі читання фінікійських текстів греки ці букви, очевидно, вимовляли як близькі до них голосні грецької мови. Надалі така вимова закріпилася за цими буквами і при написанні текстів грецькою мовою. Фінікійська буква waw, що існувала для передачі семітського напівголосного [w], була використана греками для позначення наближеного до нього [и], надалі [й] (грецька буква «іпсилон»). Поряд із уведенням букв для позначення голосних був змінений відповідно до особливого складу грецької мови і склад приголосних літер. Бик – aleph – А (альфа) в грецькому; А – в латинському; дім – beth = /b/ – В (бета) в грецькому; В – в латинському.

Поступово, із виникненням західногрецького і східногрецького письма, певних змін зазнала й абетка (у формах і вживанні деяких літер). На основі західногрецького виникли італійська абетка, зокрема етрусська (7 ст. до н. е.), з якої походять давньонімецькі руни (3 ст. до н. е.) і латинська абетка (6 ст. до н. е.). За часів Римської імперії та Середньовіччя латинська абетка у зв'язку з поширенням впливу католицької церкви набула міжнародного характеру, закріпилася в писемності багатьох країн Західної і Центральної Європи, а

пізніше стала основою створення французької, німецької, англійської, італійської та інших абеток європейських народів.

Зі старогрецької у 5–4 ст. до н. е. виникла грецька класична абетка, а потім – греко-візантійське письмо. На 403 р. до н. е. грецька класична абетка складалася з 24 літер (на позначення 17 приголосних і 7 голосних звуків). Класичне грецьке письмо стало основою коптської (християнсько-єгипетської), готської, грузинської, вірменської та слов'янської абеток. Зокрема, на основі візантійського скоропису було створено глаголицю, а на основі греко-візантійського уставного письма 9 ст. – кирилицю. Глаголична абетка складалася з 40 літер, кирилична – спочатку з 38, згодом – із 44; із них 24 літери запозичено з греко-візантійського уставу, а інші 20, що передавали відсутні в грецькій мові звуки слов'янського мовлення, взято з інших писемних систем (зокрема, літеру ц – з єврейської абетки, ч і ш – з глаголиці) або утворено шляхом видозміни грецьких літер (порівнюючи б як видозміна грецького β, ж і л – видозміни грецького уставного Α) та використанням лігатурних сполучень кириличних літер (ь від кириличної і; ъ, ѣ – результат графічного ускладнення ь; Ѹ – лігатурне поєднання ш і т; ѿ – поєднання літер ѡ та і; йотовані ю, я, ѥ, ѧ, ѩ, ѫ, Ѭ, ѭ – лігатурні сполуки кириличного і з відповідними літерами є, а, л, ѥ, оу тощо).

Нині існує чотири сім'ї алфавітів: латинська (30 відсотків), слов'янська (10 відсотків), арабська (10 відсотків) та індійська (20 відсотків). До латинської сім'ї належать 70 алфавітів: 30 європейських, 20 азійських і 20 африканських.

Графіка – а) розділ науки про письмо, який вивчає системи письмових знаків та встановлює відмінність у написанні букв; б) сукупність усіх засобів писемності тієї чи іншої мови. Графіка кожної мови має свої особливості: діакритичні знаки та лігатури. Діакритичний знак – додатковий знак до букви. Лігатура – поєднання двох букв в одну або їхнє контактне написання для позначення якого-небудь звука. Їхня необхідність пояснюється невідповідністю класичних алфавітів звуковим системам конкретних мов. Графіка охоплює алфавіт (усі букви певної мови, розташовані в певному порядку), діакритичні та пунктуаційні знаки. Для заміни слів, написаних за допомогою одного алфавіту алфавітом іншої системи, використовуються принципи транскрипції та транслітерації.

3. Орфографія.

Орфографія (правопис) – система загальноприйнятих правил, що визначають способи передачі мовлення на письмі. В орфографії розрізняють чотири основні принципи: фонетичний, морфологічний (фонематичний), історичний (традиційний) та диференційний (смысловий).

За фонетичним принципом слова пишуть так, як вимовляють. Морфологічний принцип потребує написання однієї і тієї самої морфеми незалежно від її вимови в різних позиціях. Історико-традиційним принцип зберігає написання слів, що склалися історично, хоч таке написання не відповідає ні вимові, ні морфемній структурі слова. Смысловому принципу

відповідають випадки подібних за написанням слів, але відмінних за смислом: компанія і кампанія, асепт і ексерпт.

В англійській мові написання слів базується на фонетичному (pen, desk, коли буква повністю відповідає одному звуку), морфологічному (teach – teacher), традиційному (beautiful, language), смислового принципам (affect і effect). Дуже багато традиційних написань у французькій мові, а для англійської орфографії традиційний принцип є основним.

Графо-вимовні невідповідності сучасної англійської мови можна класифікувати за такими групами: 1. Позначення одною й тою самою буквою різних фонем (наприклад, буква а може позначати фонему [ə] (another), [a:] (dance), [æ] (Ann), [ei] (hate), [ɔ:] (water). 2. Представлення одної й тої самої фонему різними буквами або буквосполученнями, наприклад, фонема [ʌ] може бути представлена на письмі буквами о (love), у (hut), буквосполученням -ou (country). 3. Наявність невимовних букв, наприклад, німа -е (fate); німі приголосні, як, наприклад, приголосна s у слові island; німі букви у буквосполученнях, таких як l: -lk, -lm, -lf (talk, palm, half); n: -mn (autumn, column, condemn); p: ps- (psychologist, psychiatry). 4. Наявність «невидимих» букв – букв, які вимовляються, але не відображаються на письмі, наприклад, як у словах one, once, де під час вимови з'являється фонема [w], не виправдана правилами звуко-буквених відповідностей. 5. Наявність буквосполучень, що позначають фонему, якість яких не виправдана ні орфографічним складом перших, ні етимологічно, наприклад, sh вимовляється як [ʃ], хоча історично ця фонема на письмі позначалася буквосполученням sc. 6. Наявність буквосполучень, що позначають фонему, якість яких не виправдана орфографічним складом, але зумовлена етимологічно, наприклад, у словах Thames, thyme буквосполучення th вимовляється як альвеолярне [t].

4. Орфоепія. Транскрипція. Транслітерація.

Орфоепія – 1) вимова, яка відповідає прийнятим у мові нормам (сукупність вимовних норм); 2) розділ мовознавства, який встановлює систему вимовних норм. Предметом вивчення орфоепії є звукові особливості мовлення (з погляду його відповідності сучасним літературним нормам); правильна вимова звуків мовлення (голосних і приголосних); звукосполучень; слів.

Повний стиль орфоепії характеризується чіткою вимовою, ретельністю артикуляції (мовлення дикторів, акторів театру та кіно). Неповний – нечіткою вимовою, редукцією звуків (розмовне побутове мовлення). Орфоепічні норми – правила вимови голосних, приголосних звуків, звукосполучень у мовленнєвому потоці. Дотримання цих норм забезпечує безперешкодне сприймання виголошеного тексту, не допускає спотворення змісту слів і речень. Порушення норм орфоепії можуть зумовлюватися: впливом правопису на вимову; тиском діалектних фонетичних систем; взаємонакладанням орфоепічних норм за умов двомовності, інтерференцією (впливом) рідної мови у випадках спілкування іноземною мовою.

Транскрипція – спосіб запису усного мовлення з метою найточнішої передачі вимови. Необхідність транскрипції зумовлена тим, що звичайні букви не завжди передають реальне звучання: одні й ті самі звуки передаються різними буквами і, навпаки, за одними й тими самими буквами можуть стояти різні звуки (англ. *sake, that*). Транскрипція – це запис без урахування графіки і правопису. Основні принципи транскрипції: 1) кожен звук повинен мати окремий знак; 2) знаки повинні бути однозначними, тобто позначати тільки даний звук; 3) кожен звук повинен мати тільки одне позначення.

Фонетичну транскрипцію використовують, коли написання не збігається з вимовою, як, наприклад, в англійській мові; для запису слів тих мов, у яких графіка зовсім не передає звучання (ієрогліфічне письмо); для запису безписемної мови і діалектного мовлення. Для точного транскрибування всіх фонетичних особливостей використовують систему діакритичних знаків («розрізнявальних»): довготу звука позначають горизонтальною рисою над буквою або двокрапкою після букви (а:); м'якість – знаком ' (л'), паузу – косою рисою (/); велику паузу в кінці речення – двома косими рисками (//); словесний наголос – малою косою рисою перед наголошеним складом або над наголошеним голосним ([в'ікна]). Фонематична транскрипція – запис, який передає фонемний склад слів. Фонематичну транскрипцію беруть в косі або ламані дужки: // або < >.

Транслітерація – передача текстів і окремих слів, записаних однією графічною системою, засобами іншої графічної системи. Ґрунтуючись на певному алфавіті, транслітерація допускає умовне використання букв та введення діакритичних знаків. Часто доводиться передавати іншою графікою прізвища, назви міст, наприклад, *Zhytomyr*. З метою впорядкування транслітерації українського алфавіту Кабінет Міністрів України 27 січня 2010 р. затвердив таблицю транслітерації українського алфавіту латиницею.

Контрольні питання:

1. Чим відрізняється ідеографія від піктографії?
2. Які різновиди має фонографічне письмо?
3. Скільки існує сімей алфавітів?
4. На основі якого письма виникла кирилиця?
5. Які невідповідності фонетичного та графічного складу англійської мови виокремлюються мовознавцями?
6. Який принцип правопису є основним для української, російської, англійської, німецької мови?
7. В чому полягає різниця між фонетичною та фонематичною транскрипцією?
8. Для чого використовується транслітерація?

Завдання для самостійної роботи:

1. Розкрийте значення письма в історії суспільства, зосередьте увагу на предметному «письмі», піктографії, ідеографії.
2. Схарактеризуйте основні етапи розвитку фонографічного письма.
3. Підготуйте повідомлення на тему «Походження латинського алфавіту».

4. Визначте значущість вимовних норм для професійного становлення перекладача.

Література

1. Аліменко О. С. Вплив піктографічних й ідеографічних форм писемності на становлення фонографічного письма (на матеріалі китайських і корейських письмових систем) / О. С. Аліменко // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Філологічні науки. – 2013. – № 9(1) . – С. 122-127. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vluf_2013_9%281%29__24
2. Боднар Н. М. Історичний аспект розвитку писемності / Н. М. Боднар // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. – 2009. – Вип. 43. – С. 108-112.
3. Сидельникова Л. В. Символічна природа алфавітного письма / Л. В. Сидельникова // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер. : Філологічна. – 2012. – Вип. 23. – С. 156-159. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoaf_2012_23_53
4. Соболев Л. І. Походження латинського алфавіту / М. М. Кравців, Л. І. Соболев // Молодий вчений. – 2018. – № 3.1 (55.1). – С. 169-173.
5. Шастова І. В. Сучасні підходи до визначення провідних принципів орфографічної системи англійської мови / І. В. Шастова // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Сер. : Педагогічні науки. – 2014. – Вип. 119. – С. 262-264. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuP_2014_119_66
6. Шкуркіна В. М. Умови виникнення графічних форм знаків-символів (на прикладі клинопису, єгипетських та китайських ієрогліфів) / В. М. Шкуркіна // Культура України. – 2013. – Вип.44. – С. 211-220. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ku_2013_44_29

Вимоги до виконання завдань для самостійної роботи

Обсяг повідомлення 1,5 – 2 аркуша (аркуш формату А4, надрукованих через 1,5 інтервалу, шрифт Times New Roman 14). Презентація в усній формі.

Навчальне видання

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

з дисципліни «ВСТУП ДО МОВОЗНАВСТВА»

(для здобувачів вищої освіти спеціальності 035 Філологія, спеціалізації

035.041 «Германські мови та літератури (переклад включно),

перша – англійська»)

(Електронне видання)

Укладач: М.М. Літвінова, к.філол.н., доц.

Оригінал-макет: М.М. Літвінова, к.філол.н., доц.

Підписано до друку

Формат 60x84 ¹/₁₆. Папір типогр. Гарнітура Times.

Друк офсетний. Умов. друк. арк. ____ Обл.-вид. арк. ____.

Наклад ____ прим. Вид. № __. Замовлення № __. Ціна договірна.

Видавництво Східноукраїнського національного університету
імені Володимира Даля

Адреса видавництва: м. Сєвєродонецьк, просп. Центральний, 59а

Телефон: +38 (050) 218 04 78, факс (064 52) 4 03 42

e-mail: vidavnictvosnu.ua@gmail.com